

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE
GESCHIEDENIS VAN DE
KARTOGRAFIE IN NEDERLAND





Antiquariaat Het Bisschopshof

(J.W. Kervezee)

Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.

Catalogus op aanvraag.

SINDS

1973

CAERT-THRESOOR

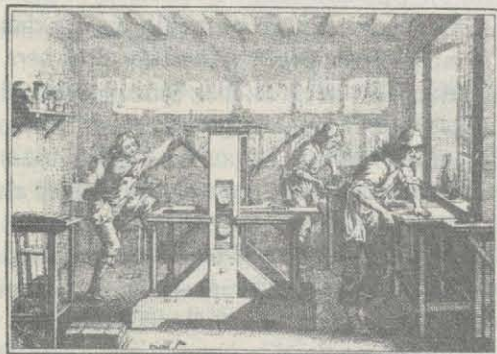
TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

REDACTIONEEL

Ondanks het grote succes van de Waghenae-dag - zie in dit nummer een beschouwing - is besloten om af te zien van een geheel aan Waghenae gewijd nummer van CT. Niettemin zal de lezer duidelijk zijn, dat de herdenking van 400 jaar *Spiegel der Zeevaert* zijn sporen in dit nummer van 1984 heeft nagelaten.

De redactie is inmiddels met twee personen versterkt, aangezien de huidige redactie-leden alle in verband met hun eigen drukke dagelijkse werkzaamheden geen kans meer zagen om een aantal gestelde doelen voor CT te verwezenlijken. Wij verwelkomen Marc Hammeleers (Geografisch Instituut, Utrecht) en Ineke Kuyser (Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch) als nieuwe leden. We hopen met hun hulp de toenemende werkzaamheden aan Caert-Thresoor weer voor honderd procent aan te kunnen.

Decoratieve grafiek Prentenrestauratie (25 jaar ervaring) Inlijsten.



Hanneke Winnubst
Prinsengracht 226
1016 HD Amsterdam
tel. 020-244593 (privé: 023-383901).

INHOUD

3e jaargang 1984, nr. 4

Redactioneel	57
Het licht der zeevaart H. Bosma	58
Waghenae-dag te Enkhuizen H.P. Deys	63
Een onbekende kaart van het beleg van Groningen (1594) F. Westra	66
Verhuizing Topografische Dienst	72
Besprekingen	73
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	75
Inhoud Caert-Thresoor 3e jaargang 1984	76

Redactie

R.C.M. Braam, drs. M.M.Th.L. Hammeleers, drs.
P.C.J. van der Krogt, mw. Chr.A.M. Kuyser, A. Vis,
drs. J.W.H. Werner en C.J. Zandvliet.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:

Drs. M.M.Th.L. Hammeleers, Geografische Instituut,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

Mw. L. Danckaert, Brussel; mw. dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; R.W. Karrow Jr., Chicago, Ill.;
P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw.dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per
jaar (vier nummers). Losse nummers f 7,50. Opgave
van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen
van losse nummers aan: Postbus 68, 2400 AB Alphen
aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgironummer
5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de
redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 100,—
halve „ „ „	f 70,—
1/4 „ „ „	f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.) wisselende tekst
10% korting.

Idem zelfde tekst in een jaargang (4 nrs.)

15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen in de rubriek
„Vraag en aanbod” worden opgenomen à f 5,— per
12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

HET LICHT DER ZEEVAART

De symbolische betekenis van licht in drie 17e-eeuwse leerboeken over zeevaartkunde*

Hendriekje Bosma

Inleiding

Aan het einde van de 16e eeuw werd Amsterdam als gevolg van verschillende politieke en economische oorzaken het kartografisch centrum van Europa, en daarmee van de wereld. De uitgevers van kaarten hielden zich ook bezig met het uitgeven van leerboeken voor toekomstige schippers en stuurliu. Vaak bestond een dergelijk leerboek uit theoretische verhandelingen over meetkunde, astronomie, het gebruik van nautische instrumenten, waarna een „atlas” volgde met beschrijvingen van koersen en kusten.

In het onderstaande zullen de frontispices van drie 17e eeuwse boeken over zeevaartkunde besproken worden. Daarbij wordt de aandacht voornamelijk gericht op de mogelijke betekenissen van het licht in deze prenten.

„Het licht der Zee-vaert”

In 1608 verscheen bij Willem Jansz (Blauw) te Amsterdam *Het Licht der Zee-vaert*¹. De gravure van de titelpagina ervan heeft als onderwerp een les in de zeevaartkunde (afb. 1). Het tafereel wordt geflankeerd door nissen met de goden Neptunus en Aeolus. Neptunus (links), de god der zee, is afgebeeld met de drietand; Aeolus (rechts), de god van de winden, met de toom of teugel, waarmee hij de winden in bedwang houdt. Aeolus staat op de vier winden die hij geacht wordt in zijn macht te hebben. De mogelijkheden, die een kunstenaar heeft om Aeolus af te beelden, worden beschreven door Cesare Ripa in zijn *Iconologia*² „Een man (...) met seer wilde hoofdharen, met een kroone daer boven op, hebbende ronde en opgeblaesen wangen, houdende met beyde hande en strenge grepen, eenen breidel of toom. Hij wordt gemaelt eenen breidel of toom te dragen, omdat de Poëten hem Koningh der Winden noemen (...) hebbend den Schippers geleert het gebruyck van de seylen. . .” Aeolus, zoals hij op de prent is afgebeeld voldoet aan de beschrijving van Ripa. Het is aannemelijk dat Blauw de *Iconologia* kende. Hij vindt hierin reden en aanmoediging om juist Aeolus af te beelden. Deze voorstelling past wonderwel in een onderwijskundige situatie: Aeolus als onderrichter van de zeelieden in zijn tijd wordt als symbool afgebeeld van een algemener begrip: onderwijs aan zeelieden. Bovendien zal Blauw, als zelfbewust geleerde van zijn tijd zich ongetwijfeld met Aeolus hebben kunnen identificeren. Met dit praktische verschil dat Blauw onderwijs gaf via zijn publikaties.

Boven dit alles is een luchtpartij met schijnsels te zien³. Een scheepslantaarn is opvallend groot boven in het centrum van de prent afgebeeld. In deze beeldmotieven ligt misschien de sleutel tot het begrip van de titel *Het Licht der Zee-vaert*. Met het licht wordt de kennis aangeduid die de zeeman nodig heeft om zijn schip te besturen, een wetenschap waarvoor hij in het boek terecht kan. Licht opgevat als kennis omvat tevens „het licht”, dat wil zeggen de zon (en maan) en andere lichtende sterren; zonder hun aanwezigheid was het in de 17e eeuw onmogelijk te navigeren⁴. In de uitgave van

Het Licht der Zee-vaert verschijnen begeleidende verzen naast de titelpagina en de inleiding⁵. Van één vers, dat van P.C. Hooft, volgen hier de slotregels, die ook duidelijk aangeven dat men hier te maken heeft met de bovengenoemde dubbele betekenis van het woord „licht”:

„Het [boek] leert uw 's Hemels oord, bij menigh helder teeken

En weet men van haar wegh en treedt gheen wis bescheydt;

De sterren zijn in Zee nauw meer als duysterheyt;

Soo werd dan door dit Licht, des Hemels Licht onstecken.”

„De Vyerighe Colom”

Het is begrijpelijk dat in zeevarend Nederland heel wat leerboeken over de zeevaartkunde voorkwamen en dat ze vele drukken beleefden, alleen al voor het verwerken van nieuwe ontdekkingen. De concurrentie tussen de verschillende uitgevers was groot. Eén van de belangrijke uitgevers was Jacob Aertsz Colom met zijn uitgeverij „De Vuyrighe Colom”. Deze vierighe kolom is terug te vinden in zijn vignet. Rondom het vignetveld staat geschreven: „En de Heere tooch voor hen, s'daeghs in een wolck colomme, en des nachts in een Vierighe Colom”. De tekst is ontleend aan het bijbelboek Exodus⁶. Aan weerszijden van het vignet staan Mozes en Aäron afgebeeld als „schildhouders”⁷. Zon of licht met de Hebreeuwse lettertekens JAWHE overstraalt het geheel. Midden onderaan ziet men het monogram van Jacob Aertsz Colom (afb. 2).

In 1651 liet Colom *De groote, lichtende ofte vyerighe Colom* verschijnen⁸. Op de eerste pagina ná de inleiding staat Coloms vignet, maar niet op de titelpagina. Als titelpagina werd een frontispice ontworpen dat verband houdt met Blauw's titelpagina van *Het Licht der Zee-vaert* (afb. 3). Opnieuw zien we een les in de zeevaartkunde. Het toneel is echter wezenlijk anders dan dat van het frontispice van Blauw's *Licht der Zee-vaert*. Degene die onderricht geeft is niet een oudere collega, maar een geleerde in toga. Algemeen wordt aangenomen dat hier Petrus Plancius (1552-1622) is voorgesteld⁹. Beschouwde Colom zich misschien als een opvolger van Plancius? En wenste hij vóór alles dat zijn boek niet geassocieerd zou worden met de beroemde atlanten van Blauw? Of had de afbeelding van Plancius nog een commerciële bedoeling? Het is bekend dat veel stuurlieden die hun akte van bekwaamheid van Plancius hadden ontvangen daarna in dienst werden genomen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De afbeelding van Plancius bij Colom zou daarmee een waarborg kunnen zijn voor de vakbekwaamheid van de atlantensteller.

In de linkerbovenhoek van de prent is een tafereel afgebeeld, dat uitgelegd zou kunnen worden als een praktische toepassing van het geleerde. Een zeeman richt zijn Jakobsstaf op de zon om zijn positie te bepalen. In de



1. Willem Jansz (Blauw), *Het Licht der Zee-vaert*. Amsterdam, 1608. Detail van de titelpagina. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Amsterdam)

zon is een getorste kolom afgebeeld. Dit kan een toespeling zijn op het licht dat de zeeman voorgeeft op zijn tocht, maar het kan ook verwijzen naar het vignet van de uitgever. Veel opvallender komt de getorste kolom nog eens voor boven het luisterend gezelschap. Zoals we reeds gezien hebben heeft de „vurige kolom” als Godssymbool een aan de bijbel ontleende betekenis. Eenzelfde betekenis over licht geeft Ripa's *Iconologia* over Principio, het begin. Daarbij wordt de gelijkenis van God en het Licht naar voren gebracht, waarmee tegens het begin van alle „zijn” wordt aangeduid: „Plato stelt diesselve [het begin] onder de Gelijkenisse van de Colomne, wesende eenen band van den geheelen Al, (...) Diewelcke de kolom daeromme het Licht genaemt wordt, want zij is levendigh en doordringende: temeer wordt se noch een rechte Colomne genaemt, omdat [zij] gelijk (...) alle de stoffen en materieën van alle syden doordringt, (...) en doordringende verspreyt zij sich,

verspreyende vervult zij, en vervullende bestiert zij alle dingen, waeruyt dit spreekwoord is *Spiritus intus alit*, De geest voedt alles van binnen.”¹⁰

Voordat men enige conclusies kan trekken over de bekendheid van Ripa's *Iconologia* bij de Amsterdamse kartografen, wil ik het volgende opmerken. Of Blauw, Colom en Goos (over hem verderop) inderdaad met Ripa in de hand hun titelpagina's ontwierpen, valt moeilijk aan te tonen. Men mag echter aannemen dat Ripa's *Iconologia* - voor het eerst uitgegeven in 1593 - een samenvatting was van datgene wat voor een groot deel reeds gemeengoed was. De verklaring van attributen die bij Ripa en Carel van Mander in de *Wtlegghingh*. . . gedeeltelijk in dezelfde zin voorkomen, zullen - zeker in de 17e eeuw - bekend zijn geweest.¹¹ Iedere zichzelf respecterende uitgever zal ernaar hebben gestreefd een frontispice te ontwerpen waarin zijn ideeën over onderwijs, kennis en zeevaartkunde zo breed mogelijk werden geëtaleerd. Hij ontwierp titelpagina's, vignetten enz. en maakte gebruik van alle bestaande mogelijkheden om ieder element met theoretische kennis en sym-

bolische betekenissen te onderbouwen, zoals dit ook gebruikelijk was in de schilderkunst.

Hiervan uitgaande kan men wat betreft het gebruik van de kolom bij Jacob Aertsz Colom het volgende stellen. De kolom is allereerst een verwijzing naar de naam van de uitgever. De tekst met de kolom samen onthult misschien dat Gods leiding bij het verwerven van kennis onontbeerlijk is. De kolom symboliseert het begin van alle dingen, alsook het goddelijk licht, dat overal is. Bij Colom is dit licht de kennis die de zeeman nodig heeft op zijn reizen, vervat in leerboek en atlas.

„De Lichtende Colomne”

In 1657 gaf Pieter Goos - gevestigd in de winkel „De vergulde zeespiegel” te Amsterdam - *De Lichtende Colomne ofte Zee-spiegel* uit¹². Goos kende Coloms leerboek en atlas, hetgeen ook blijkt uit de titel en het frontispice. Het frontispice is opgebouwd uit drie etages, het onderste deel laat een zeespiegel zien, opgehouden door twee putti. Dit is het vignet van de uitgever. Daar-

3. Jacob Aertsz Colom, *De groote lichtende ofte vierighe Colom*. Amsterdam, 1651. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Amsterdam)



2. Vignet van Jacob Aertsz Colom, voorkomend in *De groote lichtende ofte vierighe Colom*. Amsterdam, 1645. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Amsterdam)



boven zijn links en rechts van het tekstgedeelte een schipper en een stuurman afgebeeld. Het bovengedeelte toont, al weer, een les in de zeevaartkunde, ditmaal als het ware in de open lucht (afb. 4). Twee personen richten hun jakobsstaf op een lichtbron. Het merkwaardigste is dat hierin niet alleen een getorste zuil overeenkomstig Coloms ontwerp is afgebeeld, maar dat hieraan een scheepslantaarn hangt, die herinnert aan het ontwerp van het frontispice van Blaeu's *Licht der Zee-vaert*. Door deze samenvoeging van lantaarn en getorste kolom doet het beeld denken aan een embleem van Jacob Cats dat het motto heeft: „Luceat lux vestra coram hominibus” (Laat uw licht schijnen ten behoeve van de mensen)¹³. In het commentaar wordt de kerkvader Gregorius geciteerd: „Wie het licht der gerechtigheid vanuit zichzelf aan velen toont, is gelijk een fakkel; want wie voor zichzelf brandt, verlicht ook anderen.” Citaten van Seneca, Plinius en Ovidius brengen eveneens tot uitdrukking dat het goede voorbeeld „goed volgen” doet.

Het lijkt mij toe dat Pieter Goos bewust dit embleem van Cats heeft nagevolgd. Het motto van Cats lijkt op zijn plaats, namelijk de kennis die de *Zeespiegel* bevat wordt toegankelijk gemaakt voor toekomstige stuurlieden. Het is niet uitgesloten dat de stuurlieden, die verdiept zijn in het navigatiewerk - zoals op Goos' frontispice - bedoeld waren als het goede voorbeeld dat tot navolging uitnodigde. Goos zegt op deze manier aan potentiële kopers van de *Zeespiegel* dat hij zijn kennis aan hen overdraagt. Door de lantaarn en de getorste kolom af te beelden, geeft Goos aan dat hij het werk van zijn illustere voorgangers kent. Het overnemen van juist deze beelden zou er op kunnen wijzen dat de een succesformule waren voor de verkoop van leerboeken.

Conclusie

Het woord licht of een afleiding hiervan komt in de

hierboven genoemde boektitels voor. Het is een niet ongebruikelijke term in de 17e eeuw. Crispijn van de Passe bijvoorbeeld schreef in 1643 *Van 't Light der Teken- en Schilderkunst*. Het is een theoretische verhandeling over de teken- en schilderkunst met verwijzingen naar bepaalde gebruiken in de Romeinse tekenacademies. Op het frontispice wordt Pallas Athene afgebeeld met een brandende toorts in haar hand.¹⁴ Aan het begin van het tweede deel vindt men een prent met de voorstelling van een les in modeltekenen. Onder het licht van een lamp die aan de zoldering is bevestigd, ziet men elf jeugdige leerlingen tekenen naar naaktmodel; twee oudere leermeesters geven aanwijzingen¹⁵. We vinden verschillende overeenkomsten met de drie boeken over zeevaartkunde: een titel waarin het „licht” voorkomt, gesymboliseerd door het brandend licht, een les waarin het licht in de vorm van een opvallende lamp nogmaals terugkomt, terwijl in alle gevallen les wordt gegeven door oudere, eerbiedwaardige leermeesters.

Alvorens nader in te gaan op de betekenis van het licht, zal de vraag beantwoord moeten worden hoe men in de 17e eeuw dacht over het onderwijs en het leerproces. In dit verband zou ik willen wijzen naar het artikel van H. Miedema, waarin hij aangeeft dat de ideeën van D.V. Coornherts *Zedekunst - dat is Wel-levenskunst* ons hierin een globaal inzicht kunnen verschaffen.¹⁶ Een „kunst”, zoals de wel-levenskunst, een menselijke vaardigheid, is niet aangeboren. Zij moet worden aangeleerd. Dit leren vereist oefening, die tot ervaring moet leiden, en onderwijs. Voor het laatste is een leermeester nodig. De kunst van het wel-leven, de moreel juiste manier van leven, kent één opperste leermeester: God zelf. hele 17e eeuw vrij algemeen bekend. Dat met name Jacob Colom het werk kende, blijkt uit het feit dat hij alle werken van Coornhert publiceerde, alsook de herdruk ervan verzorgde.

De titelpagina's vanuit dit oogpunt bekeken zou men



4. Pieter Goos, *De lichtende Colomne ofte Zeespiegel*. Amsterdam, 1657. Detail van de titelpagina. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Amsterdam)

het volgende kunnen stellen: welbewust kiest de samensteller van een boek voor zijn frontispice een voorstelling van een les in de „kunst”, in dit geval de zeevaartkunst, die de gebruiker zich eigen wil maken. Aangezien het leerproces volgens Coornhert oefening vereist ziet men de leerlingen bezig met de „oefeninghe”, die naar de uiteindelijke ervaring in het gekozen vakgebied moet leiden. De oefening wordt begeleid door leermeesters, waardoor het onontbeerlijke onderwijs tot stand komt. Het belang van een werkelijk goede leermeester wordt in diverse bronnen benadrukt, zodat het in dit verband aannemelijk is dat Jacob Colom verwijst naar een beroemde leermeester uit het verleden: Petrus Plancius.

Wat kan nu de betekenis van het licht in deze onderwijskundige situaties zijn? Ripa geeft in zijn *Iconologia* hiervoor de volgende omschrijving: een brandende lamp is één van de attributen van „Studio”: „Oefeninghe in de Konsten, Studeringhe”. Echter ook bij Sapienza, „Wijshey”, komt de brandende lamp voor met als uitleg: „De ontsteeken Lampe is het Licht des Verstands, ’t welck door een bijzondere gave Godes, in onse ziele ontbrandt.”¹⁷

Over het algemeen wijst de brandende lamp - lantaarn of kaars - bij Ripa op toewijding, ijver, onderwijs en „Verlichtingh des Gemoeds”. Het is duidelijk dat het „licht”, de lantaarn in de titelpagina’s van de publikaties van Blaeu, Colom en Goos opgevat kan worden als een symbool voor „Studio en Oefeninghe” - de uitbeelding hiervan nog eens versterkend - en alle eigenschappen die een leerling behoeft om zijn uiteindelijke doel, het beheersen van het gekozen vakgebied, te bereiken. Overkoepelend leermeester is God. De lamp zou zo tevens uitgelegd kunnen worden als een symbool van deze godsgedachte, kennis en wijsheid vertegenwoordigend.

* Dit artikel is een verkorte en iets bewerkte versie van „Het Licht Der Zeevaart, Over de symbolische betekenis van licht in drie 17de eeuwse leerboeken over zeevaart”, in *Kunstlicht* 11 (1983), blz. 24-28 (een uitgave van de vakgroep Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit, Amsterdam).

¹ J. Keuning en M. Donkersloot-de Vrij, *Willem Janszoon Blaeu*. Amsterdam, 1973, blz. 76-86.

C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. IV, blz. 27-53.

² Cesare Ripa, *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands*, ed. D.P. Pers, Amstelredam, 1644⁴ (eerste editie verscheen in 1593).

³ Afbeeldingen van de zon en de maan en andere hemellichamen komen veelvuldig voor op titelpagina’s van boeken, die betrekking hebben op de zeevaart, zie C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*.

⁴ J. Heinsius, *Woordenboek der Nederlandschen Taal*. ’s-Gravenhage en Leiden, 1924, vol. 8, 2e stuk, blz. 1912: Licht: bet. nr. 4 „Licht als naam voor de zon en andere lichtende sterren”.

⁵ Keuning en Donkersloot-de Vrij, blz. 78.

⁶ Exodus 13:21. Na de uittocht uit Egypte komt het volk Israël terecht in de woestijn. God ging voor hen uit „des daags in een wolkkolom om hen te leiden op de weg, en des nachts in een vuurkolom om hun voor te lichten, zodat zij dag en nacht konden voortgaan.”

⁷ De hoornen op het hoofd van Mozes zijn ontstaan n.a.v. een foutieve vertaling van Exodus 34:29 „de glans van Mozes’ gezicht”. In het Hebreeuws staat er: „de glans als van hoorn-

tjes van Mozes’ gezicht”, deze passage werd verkeerd opgevat nl. dat Mozes hoornen op zijn hoofd zou hebben. Mededeling dr. P.J.C. van Dael.

⁸ C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, Vol. IV, blz. 149-151.

⁹ J. Keuning, *Petrus Plancius, Theoloog en Geograaf 1552-1622*. Amsterdam, 1946 (afbeelding op blz. 136-137).

¹⁰ Ripa, blz. 31-33.

¹¹ H. Miedema, Over het realisme in de Nederlandse schilderkunst van de 17de eeuw. In: *Oud-Holland* 89 (1975), o.c. 6.

¹² C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, Vol. IV, blz. 201-219.

¹³ E. de Jongh, *Zinne- en minnebeelden in de schilderkunst van de 17de eeuw*. s.l., 1967, o.c. 67, afb. 47.

¹⁴ J. Bolten, *Het Noord- en Zuid-Nederlandse Tekenboek, 1600-1750*, diss. Ter Aar, 1979, blz. 16-25.

¹⁵ Peter Schatborn, *Figuurstudies, Nederlandse tekeningen uit de 17de eeuw*, ’s-Gravenhage, 1981, afb. 10.

¹⁶ Miedema (noot 11), o.c. 10, n. 47; Dirck Volckertsz Coornhert, *Zedekunst - dat is Wel-levenskunst*, gedrukt in den Jare 1630 (1568¹).

¹⁷ Ripa, blz. 358 (Studio), blz. 620 (Sapienza).

SUMMARY

The Light of Navigation

In this article attention is focused on the symbolic meaning of „Light” in the frontispieces of three seventeenth century books on the art of navigation: *Het Licht der Zeevaart* by Willem Jansz. Blaeu (Amsterdam 1608), *De Groote Lichtende ofte vyerighe Colom* by Jacob Aertsz. Colom (Amsterdam 1651) and *De Lichtende Colomne ofte Zeespiegel* by Pieter Goos (Amsterdam 1657).

On the title page of each book a venerable old sailor is depicted teaching a number of students the art of navigation. These lesson-scenes illustrate well the general seventeenth century view of education: achieving a skill in an „art” - in this case the „art of navigation” - is possible only by means of intensive exercise („oefeninghe”) and under the direction of experienced masters.

A recurrent feature on every title page is the representation of „light” above the lesson-scenes, in the form of a ships-lantern or (twisted) column radiating light, or a combination of both motifs.

The radiating column is a symbol directly derived from the Bible: „And all the time the Lord went before them, by day a pillar of cloud to guide them on their journey, by night a pillar of fire to give them light. . .” (Exodus 13:21). „Light” as such was commonly taken to be symbol of God. Cesare Ripa, for instance, refers in his *Iconologia* to their close connection, as setting that both denote the beginning of all „being”.

Ripa furthermore generally associates the burning lamp, lantern or candle with dedication, diligence and education. In the title-pages of the publications of Blaeu, Colom and Goos, „light” can indeed be interpreted as a symbol of „study and exercise” („Studio en oefeninghe”). It represents all the characteristics which a student must have in order to reach his ultimate goal, that of achieving ability in a chosen profession. In this context „light” also gives expression to the underlying view that nothing is possible but for the guidance of God, the divine master.

Frage zu einer Variante der Niederlande-Karte von Matthias Zündt

Neben etlichen anderen Karten und Plänen publizierte der Nürnberger Kupferstecher Matthias Zündt im Jahre 1568 eine „Tabula complectens totam Belgicam, Flandriam, Brabantiam, Selandiam, Holandiam. . .” Die Kupferplatte gelangte um 1590 an den Kölner Drucker Johannes Bussemacher, der sie mit eigener Adresse und weiteren Ergänzungen erneut verwendete. Das einzige bisher bekannte Exemplar dieser Variante wurde 1944 in Stuttgart zerstört. Im Rahmen einer Werkausgabe Matthias Zündt ist nun interessant, ob es weitere Exemplare der Bussemacher-Ausgabe gibt. Freundliche Hinweise werden erbeten an: Peter H. Meurer, Rochusstraße 41, D-5138 Heinsberg.

Op 15 september i.l. werd aan een select gezelschap van 47 belangstellenden in de kartografie (die zich overigens zelf hadden kunnen opgeven) een boeiend programma aangeboden: de werkgroep geschiedenis van de kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie organiseerde op die dag de *Waghenaer-dag te Enkhuizen*. Aanleiding tot deze dag was het feit, dat 400 jaar geleden, voorjaar 1584, Waghenaers *Spiegel der Zeevaerdt* verscheen, de eerste gedrukte zee-atlas ter wereld. In de gastvrije en ongedwongen sfeer van de Taveerne van het Zuiderzee-(binnen)museum werd in de voormiddag door een viertal deskundigen een voordracht gehouden.

P.A. Boon, verbonden aan de archiefdienst Westfriese Gemeenten te Hoorn, sprak over „Spiegel der Westfriese zeevaart. De betekenis van de zeevaart voor West-Friesland in de zestiende en zeventiende eeuw”. Aan de hand van de vele bewaard gebleven gegevens van de Sont-tollen en van notariële akten kon worden aangetoond, dat een groot deel van de bemanningen van de schepen afkomstig was uit Westfriese plaatsen en van het platteland, zelfs in belangrijker mate dan uit Amsterdam. Ook uit andere gegevens bleek, dat de scheepvaart (handel en visserij) in de genoemde periode voor Westfriesland een hoofdbron van inkomsten heeft betekend.

P. de Vries, voorzitter van de in 1944 opgerichte Historische Vereniging „Oud-Enkhuizen” belichtte de ontwikkeling van Enkhuizen vanaf de 13e eeuw. In de groei en neergang van deze stad, aan welke omwallingsprofiel in 1982 de Nederlandse 50 cts Europa-zegel was gewijd, werden aan de hand van enkele van de vele stadsplattegronden, die sinds de 16e eeuw van Enkhuizen verschenen zijn, de diverse stadia toegelicht. Een overzicht van de bekend zijnde stadsplattegronden van Enkhuizen, alsmede van topografische tekeningen van onder meer Stellingwerf, De Haen en Pronk was tentoongesteld in het Stedelijk Waagmuseum. Een informatieve catalogus (zie CT 3,3 blz. 55) geeft een korte beschrijving van het tentoongestelde materiaal.

Over „De stuurmanskunst en de opkomst van de grote zeevaart (ca. 1580 - ca. 1650)” sprak Drs. C.A. Davids, wetenschappelijk medewerker geschiedenis aan de Erasmus-Universiteit te Rotterdam. Uit zijn in bewerking zijnde dissertatie-onderzoek deed spreker verslag van zijn onderzoek, welke navigatiemiddelen (graadboog, juiste Nederlandse benaming van de Jakobsstaf, kwadrant en astrolabium) in de persoonlijke inventaris van de schipper rond 1600 werden aangetroffen. Uit bestudering van ca. 140 inventarissen uit die tijd bleek, dat er van zeer uiteenlopende persoonlijke behoeften kan worden gesproken.

Tot slot sprak de sinds 1981 emeritus hoogleraar in de kartografie Prof. Dr. Ir. C. Koeman over „De werken van Waghenaer door tijdgenoten beoordeeld”. Wijzend op het diepgaand bronnenonderzoek van Baart de la Faille en hetgeen hierop volgde (m.n. Koemans toelichting, behorend bij een van de twee facsimile-uitgaven van Waghenaers *Spiegel* en de in de tentoonstellingsgids verschenen recente artikelen), vroeg spreker zich af, wat er nog aan Waghenaer toe te voegen zou zijn. Er is weinig of geen contemporair materiaal over beoordelingen door tijdgenoten bewaard gebleven. Hoewel wij helaas de toegezegde karakterbeschrijving van Waghenaer nog te goed hebben, slaagde Koeman er in een sfeervol tijdsbeeld te schetsen. Toch nog nieuw bleek bovendien zijn beschrijving van een door hem in de Biblioteca Ambrosiana te Milaan gevonden exemplaar van Waghenaers *Thesoor der Zeevaert*. Dit exemplaar werd, samengebonden met een tweetal andere zeemansgidsen, op een aantal toegevoegde pagina's door een toenmalige eigenaar aangevuld met vele zeilvaartkundige, levenskunstige, medische en religieuze beschouwingen.

Recensent miste hier, in het hol van de leeuw, een mondelinge bijdrage gewijd aan de Noordhollandse Kartografenschool. Gelukkig wordt in de tentoonstellingscatalogus aan dit belangrijke facet ruimschoots en zeker ook in illustratief opzicht, aandacht gewijd door Prof. Schilder, die voor zijn onderzoek naar dit, tot voor kort nog onbekende aspect in de



Lucas Jansz. Waghenaer van Enckhuysen

De maritieme cartografie in de Nederlanden in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw

zeevaartkartografie terecht van Koeman een compliment mocht ontvangen.

Na de lunchpauze werd een gezamenlijk bezoek gebracht aan de tentoonstelling „Lucas Jansz. Waghenaer, een simpel burgher ende stuurman ter zee” in het Zuiderzeemuseum. Deze tentoonstelling (van 18 aug. tot 21 okt. 1984) was op initiatief van Prof. Dr. G. Schilder ingericht door het Rijksmuseum „Nederlands Scheepvaartmuseum” te Amsterdam, het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam, het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum” te Enkhuizen en het Geografisch Instituut van de R.U. te Utrecht (de „thuishaven” van Prof. Schilder). De bijeengebrachte collectie, op prijzenswaardige manier tentoongesteld, bracht een uniek overzicht over leeskaarten, navigatieboeken, zeemansgidsen, losse m.s. en gedrukte zeekaarten, archivalia alsmede een keur van zeldzame zeekaarten, waaronder enkele van de uiterst zeldzame kaarten van vertegenwoordigers van de Noordhollandse kartografenschool: Cornelis Doedsz., Evert Gijsbertsz., Jan Dircksz. Rijkemans, Claes Pietersz., Joris Carolus en van Harmen Jansz. Een niet onbelangrijk deel van dit materiaal was afkomstig van buitenlandse bruikleengevers: de Stadsbibliotheek Antwerpen, de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel, de Badische Landesbibliothek te Karlsruhe en de Bibliothèque Nationale te Parijs.

Dr. H.P. Deys

Geschiedenis van de kartografie wordt een van onze speciale gebieden

VERLAG DIETRICH PFAEHLER
Antiquariat und Versandbuchhandlung

Berliner Straße 37 D-8740 Bad Neustadt a.d. Saale



Zojuist verschenen:

- Mappae Germaniae. Die schönsten und bedeutendsten Deutschlandkarte von 1482 bis 1803.
22 facsimiles van 'Germania'-kaarten (waarvan 15 in kleur) op dubbelbladen in folio, in cassette (55 x 70 cm) met een toelichting (72 blz. met 28 z/w afbeeldingen) door Peter H. MEURER. ISBN 3-92293-34-8.

Intekeningprijs t/m 30 juni 1985 DM 228,00
Prijs daarna DM 280,00

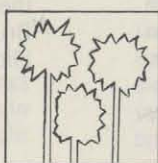
- Das Festungsbuch des Nicolas Person. Wichtige Festungen Europas Ende des 17. Jahrhunderts.
Facsimile-uitgave van de 'Quotidiani martis labores' van N. Person. 107 afbeeldingen, met een inleiding door Peter H. MEURER. ISBN 3-922923-29-1.

Prijs DM 78,00

In 1985 zullen verschijnen:

- Peter H. MEURER, Atlantes Colonienses - Die Kölner Schule der Atlaskartographie 1570-1610.
- Albert FISCHER, Daniel Specklin. Stadtbaumeister Straßburgs, Festungsingenieur, Kartograph.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever. Prospecti op aanvraag.



Verlag Dietrich Pfaehler

ELEVENTH INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

8 to 12 July 1985

National Map Collection
Public Archives of Canada
Ottawa, Canada

The Eleventh International Conference on the History of Cartography will take place in Ottawa, Canada's national capital, from Monday to Friday, 8 to 12 July 1985. The National Map Collection, Public Archives of Canada, will host the conference, which is being held in association with *Imago Mundi* and the International Society for the History of Cartography. Registration is open to all persons interested in the history of cartography.



Conference themes

Several of interest selected for emphasis at this conference are:

1. Teaching the history of cartography
2. The history of twentieth-century cartography
3. The history of Canadian cartography
4. Computer (including microcomputers) and the study of the history of cartography
5. The physical analysis of maps
6. Curatorship of collections of historical maps
7. Carto-bibliography

some of these themes will be explored through formal papers, whereas others will be treated in seminars, workshops, and laboratory demonstrations.

Call for papers

Original and substantive papers on these and other subjects will be considered for presentation. Preference will be accorded to papers with a broad appeal and relevance, especially with a methodological, theoretical or historiographical orientation.

Papers may be up to 20 minutes duration with 10 minutes for discussion. All papers must be submitted in advance and will be subject to acceptance by the Organizing Committee. Abstracts up to 300 words should reach the Committee by 1 December 1984, and full papers by 1 March 1985.

Languages

The official conference languages will be English and French. Simultaneous translation of formal papers and presentations will be provided.

Exhibitions and excursions

In addition to the formal conference sessions, special exhibi-



tions, excursions and a lively social programme are being arranged.

Accommodation and travel

Participants will be responsible for their own travel arrangements. Accommodation at reasonable rates has been reserved at the residences of the University of Ottawa; hotels and other accommodation are also available near the National Map Collection, Public Archives of Canada.

Registration fee

The registration fee will be \$ 125 Cdn. (\$ 50 for full-time students).

Second circular

The second circular will be mailed early in 1985 and will contain more detailed information about papers, programme, registration fees, accommodation, excursions and social events. Persons interested in receiving the second circular are requested to detach and return the application form.

Address for correspondence

History of Cartography Conference 1985
National Map Collection
Public Archives of Canada
Ottawa, CANADA K1A 0N3
Telephone (613) 995-1077

TENTOONSTELLING

„Kaarten en kaartmakers van Rotterdam”

Er was meer dan één aanleiding om in 1984 een tentoonstelling over het onderwerp kaarten en kaartmakers van Rotterdam te houden. De eerste is dat het dan juist honderd jaar geleden is dat de bekende directeur van Gemeentewerken G.J. de Jongh met het voorstel kwam door zijn dienst een kaart van de gemeente Rotterdam te laten maken. Een tweede reden om een tentoonstelling over het genoemde onderwerp samen te stellen is de publikatie van een facsimile-uitgave van kaarten van Rotterdam en omgeving. Deze verscheen als deel 2 van de serie „Historische plattegronden van Nederlandse steden” bij uitgeverij Canaletto te Alphen aan den Rijn. Tenslotte was er nog een derde motief voor het houden van de tentoonstelling dit jaar, namelijk de totstandkoming van een catalogus van de plattegronden van Rotterdam tot 1940, behorend tot de kaartenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst, samengesteld door A. Gordijn en P. Ratsma.

Het spreekt vanzelf dat de tentoonstelling tot stand is gebracht in nauwe samenwerking tussen de Gemeentelijke Archiefdienst en de kartografen van de Dienst van Gemeentewerken. De tentoonstellingscatalogus bevat artikelen van de hand van P. Ratsma, beheerder van de kaartenverzameling van het Gemeentearchief, van W.L. Lievaart, onlangs gepensioneerd als hoofd van de afdeling Landmeten en Kartografie van Gemeentewerken en van J. Meijer, hoofd van de afdeling Kartografie van deze dienst. Ook de samenstelling van de tentoonstelling vertoont de sporen van de samenwerking tussen de twee gemeentelijke diensten. Na een keus uit de kaarten en plattegronden van Rotterdam en omgeving die vóór 1884 vervaardigd zijn, volgt een overzicht van de kaartenproductie van de Dienst van Gemeentewerken van 1884 tot 1974. Het derde gedeelte van de tentoonstelling probeert inzicht te geven in de technische veranderingen die gedurende de laatste tien jaar in de kaartvervaardiging bij Gemeentewerken plaatsvonden. Ook het bij de tentoonstelling vertoonde dia-klankbeeld heeft tot doel te laten zien op welke wijze daar tegenwoordig kaarten gemaakt worden.

Een groot aantal van de in de Canaletto-uitgave geproduceerde kaarten en een selectie uit de kaarten die vermeld zijn in de catalogus van de stadsplattegronden vindt men terug op de tentoonstelling. Teksten en afbeeldingen van deze beide publikaties en die in de tentoonstellingscatalogus sluiten op elkaar aan en vullen elkaar aan.

De tentoonstelling wordt gehouden van 6 november 1984 tot 4 januari 1985 in het archiefgebouw, Mathenesserlaan 315 te Rotterdam.

„Here was hanged the fellow that carried lies” luidt een van de regels uit de legenda bij een kaart van het beleg van Groningen van 1594, vervaardigd¹ door een onbekende tekenaar in opdracht van de Haagse resident Sir Thomas Bodley (1545-1596), die als vertegenwoordiger van koningin Elizabeth I (1533-1603) de Engelse belangen in de opstandige Nederlanden nauwkeurig in de gaten hield. „The fellow that carried lies” was ongetwijfeld de ongelukkige soldaat uit de belegerde veste Groningen die op 1 juli 1594 „werde gehangen. . . dicht onder de stadt met een brief boven zijn hoofd. . .”, de man die door commandant Liauckema met misleidende brieven omtrent de toestand in de stad Groningen in het kamp van prins Maurits was gekomen. Een dergelijke verhänging beoogde een afschrikkingseffect en bleef in de stad dan ook niet onopgemerkt. Men noteerde aldaar: „hefft men bij die kampen eijner sien hangen van die boden die LOUCKEMA met brieuen hadde uitgesonden, ende hadde als men seijt brieuen aen sijn borst. . .”².

Het beleg van Groningen in 1594

Na de veroveringen van Steenwijk (1592) en Coevorden (1594) was Groningen nog de enige Noord-Nederlandse stad die in Spaanse handen was. Friesland had zich immers van meer af aan uitgesproken voor de opstandige gewesten, maar Groningen was door het verraad van Rennenberg (1580) Spaans gebleven. In de tweede helft van mei 1594 trok dan een grote strijdmacht vanuit het zuiden naar de stad Groningen op onder leiding van de prinsen Maurits en Willem Lodewijk. Eerst werden systematisch alle toevoerwegen naar de stad afgesneden door het stelselmatig veroveren van diverse schansen, mede met het oog op het kunnen aanvoeren van proviand en krijgstuig via het Reitdiep (langs de schans Soltkamp) en het Damsterdiep (via Delfzijl). Maurits koos voor een beleg aan de sterkste kant van de stad, het zuiden. Het was de meest geschikte kant om een legerkamp op te slaan op hoger gelegen zandgronden, daar waar de lage landerijen aan de overige zijden van de stad voortdurend geïnundeerd werden. Verder achtte Maurits het wenselijk een eventueel ontzettingsleger aan de zuidkant van de stad vanuit een sterk belegeringskamp de doorgang naar de stad te kunnen versperren. Op de 26e mei eist Maurits de stad Groningen voor de eerst maal voor zich op, wanneer duidelijk begint te worden dat de Spaanse bevelhebber Francisco Verdugo (1536-1595), die in Twente gelegerd is, niet kan rekenen op de hulp van andere delen van het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden, die geteisterd worden door massale muiterijen als gevolg van langdurige achterstand in de uitbetaling van soldij.

De stad Groningen is echter een sterke vesting met een groot garnizoen en ampele voorraden proviand en krijgswapens. De stad repliceert dat het nog „te vrouch” is en Maurits begint met het aanleggen van loopgraven om diverse stukken geschut in stelling te kunnen brengen, onderaardse gangen te kunnen graven

en voorbereidingen te treffen voor het dempen van de grachten. De verhouding tussen belegeraars en belegerden loopt uiteen van het over en weer elkaar tarten (de belegeraars stellen op een loopgraaf een Mariabeeld op om het te beschimpen, waarop de belegerden een kat vastbinden op een ladder en het dier met garden slaan teneinde Maurits bespottelijk te maken met het klaaglijke „Mau, Mau, Mau” van het dier) tot het verderop in het beleg, wanneer partijen elkaar tot op enkele meters zijn genaderd, uitwisselen van bier, haring en wittebrood. Desalniettemin wordt er hard gevochten, bij uitvallen uit de stad en pogingen van de belegeraars de stad binnen te dringen.

Een belangrijke stap in de richting van de verovering van de stad Groningen is het slechten van de schans Aduarderzijk, waardoor aanvoer van goederen voor de belegeraars via het Reitdiep mogelijk wordt. Bij de werken aan de zuidkant van de stad wordt een belangrijke voortgang gemaakt met het graven van een tunnel onder het ravelijn voor de Oosterpoort. Op 15 juli wordt daar twintig ton kruit tot ontploffing gebracht, waarna door een grote bres in de muur 300 Schotten de stad bestormen. Kort daarop worden de onderhandelaars van de stad en de Staten-Generaal het eens over de overgave van de stad en de zogenaamde „Reductie” in de Unie van Utrecht.³

Kanttekeningen

De kaart van de onbekende tekenaar, zoals die ons is overgeleverd met een detailstudie van de zuidelijke stadswallen en versterkingen van Groningen, is een onderdeel van een verslag van het beleg van Groningen, voorzover af te leiden uit de correspondentie tussen Bodley en Sir Willem Cecil, first Lord Burghley (1520-1598), de Engelse Minister van Staat en Londense connectie van Bodley. Deze Lord Burghley beschikte over een wijdvertakt net van kooplieden, huurkapiteins en agenten die hem voortdurend op de hoogte hielden van de toestand van de in de Nederlanden verblijvende Engelse troepen. Daarnaast was hij een groot verzamelaar van kaarten.⁴

Hoewel Bodley niet voortdurend bij het beleg van Groningen aanwezig was, lijkt het erop dat hij - vermoedelijk in zijn functie van raadsheer in de Raad van State - in de beslissende fase, toen het op onderhandelen leek aan te komen, vanuit het legerkamp van Maurits aan Burghley rapporteert. Medio juli meldt hij: „ye ravelin. . . was sett a fyre and blowen up. . . was presently assaulted and taken by ye Scottes. . .”, en verder: „Count Maurice in goeing about to view ye workes was defended from a bullet, bye meanes of his target, of which a splinter broke uit, and hit his page standing by”. En vervolgens zich beklagend: „The weather heere for this month hath been exceeding wette and windie which hath been a great hinderance by ye advantage of our workes”. Inderdaad waren de weersomstandigheden tijdens het beleg bar en boos. Eind mei werden de strijdenden geteisterd door slagregens, on-



weer en sneeuw. Na een aantal redelijke dagen werd op vier augustus al weer hagel gemeld.

De bijna noodlottig verlopen inspectie door prins Maurits wordt ook door de Advocaat-fiscaal van de Raad van State Anthonis Duyck in zijn journaal vermeld op 12 juli 1594: „Sijn Ex-tie daarnaer sijnde in een loop-

1. Voor Lord Burghley vervaardigde schetskaart van de situatie tijdens het beleg van Groningen. De kaarten (afb. 1 en 2) beslaan twee folio's in een manuscriptenboek (British Library, Manuscript Department, Galba D X), grootte bij benadering 30 x 40 cm. De hier afgebeelde kaart is gedeeltelijk ingekleurd en bevindt zich op f. 206^{verso}-207.

graeve ende willende daerover sien door zijn rondasse, werde op de rondasse geschooten, dat hij terugge viel".⁵

Vervolgens meldt Bodley zich tot zijn Londense superieur om de toegezonden kaart toe te lichten: „your Lordship maye desire to see a plotte of yis siege. I endeavoured longe to sette one a worke, but is was not possible with anie safetie workeman to do yt, with anie perfittness till our Artillerie was ughly planted". Om tegemoet te komen aan de kennelijke wens van Lord Burghley om een overzicht te krijgen van het beleg heeft Bodley al snel een schets van het beleg laten maken, die nog niet erg nauwkeurig was (afb. 1). Daarnaast heeft hij opdracht gegeven aan een „skilfull person" om een grotere en exactere kaart te fabriceren, waarvan slechts de in de aanhef van dit artikel aangehaalde legenda in deze collectie zijn overgebleven. Wel wordt door Bodley al een voorstudie voor deze grote kaart meegestuurd, die „somewhat sleightly" wordt genoemd, maar een duidelijk inzicht verschaft met betrekking tot de situatie aan de zuidkant van de stad (afb. 2). Van de beloofde grote kaart merkt Bodley op dat „ye distance betweene our camp and ye towne, the compasse, ye entrenchment and ye towne with ye forme

2. Nadere schets van de situatie voor de zuidelijke stadswallen tijdens het beleg van Groninge, juli 1594. Zie ook afbeelding 1 (deze kaart f. 204^{vso}-205).

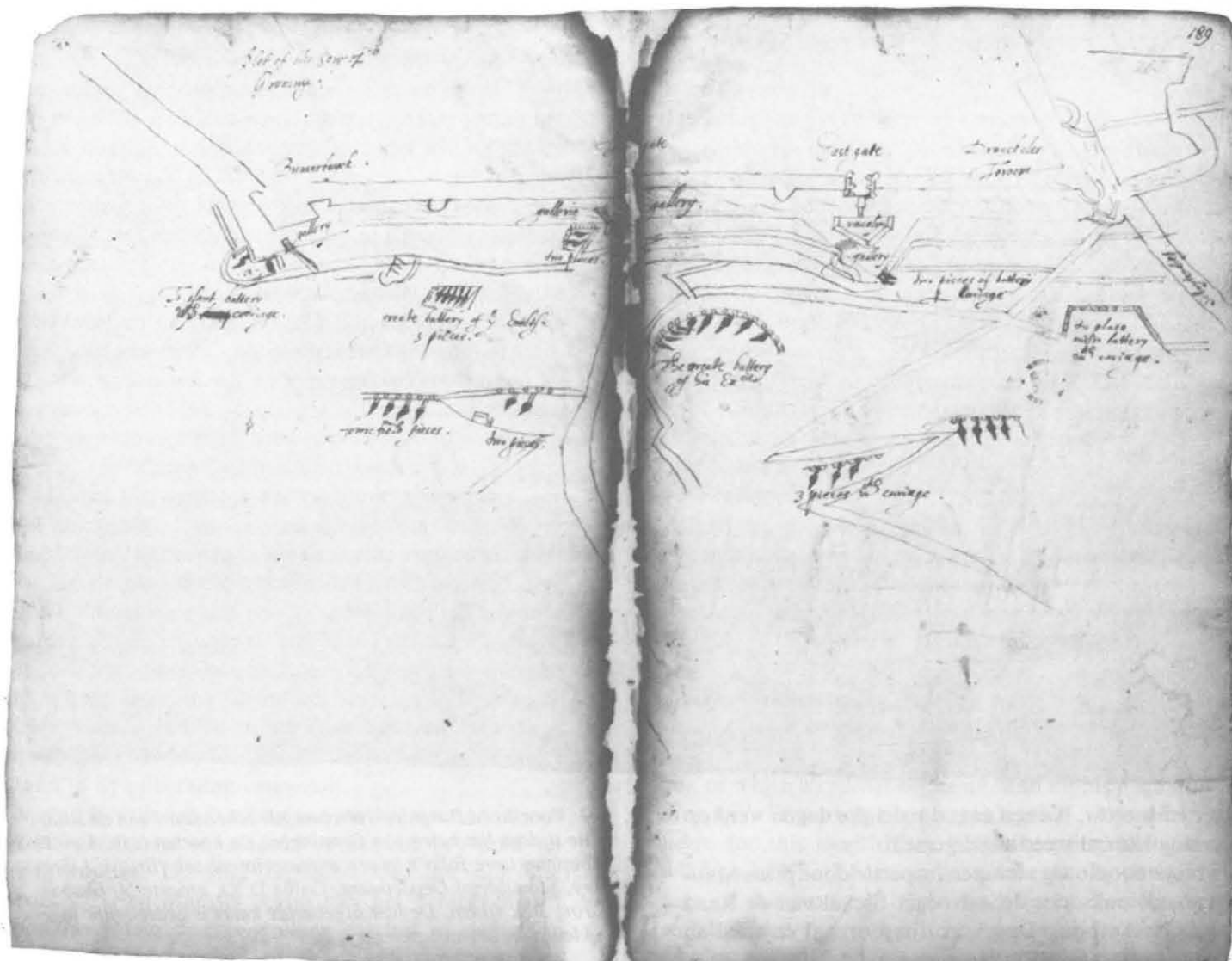
of ye angels, portes and bulwarkes with ye fortes, waters wayes, and such generall thins y^at sorte as they present themselves towards our campe are. . . in proportion according to ye scale of passes. . . according two foote to a passe."⁶

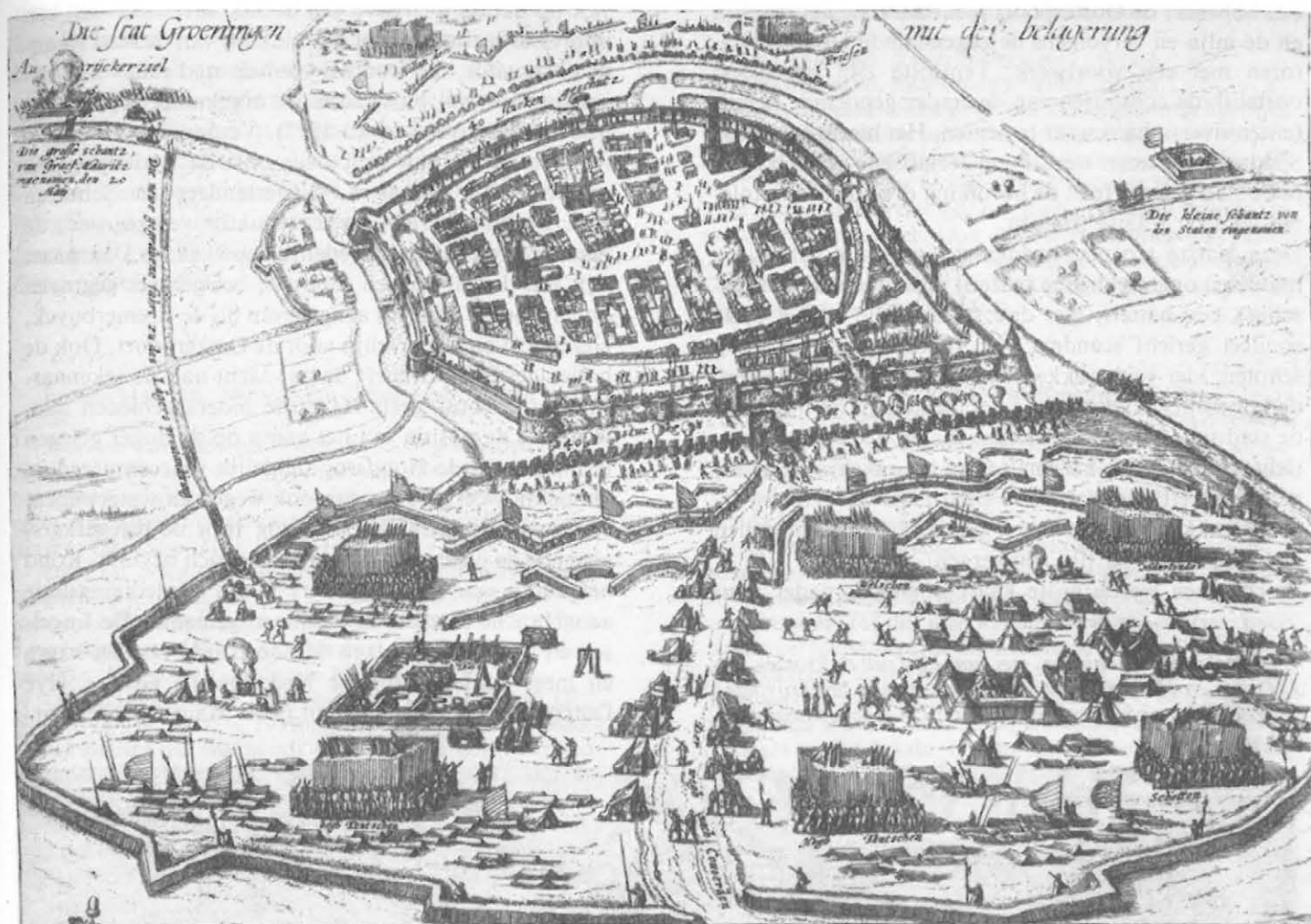
Het is duidelijk dat Lord Burghley zeer gesteld was op nauwkeurige informatie en dat zijn informanten er alles aan gelegen was daarvoor zorg te dragen. Een en ander brengt ons ertoe iets naders op te merken over de kaarten van het beleg van Groningen.

De kaarten van het beleg van 1594

Evenals de vele verslagen van het beleg in geschreven vorm, zijn er ook diverse kaarten overgeleverd. Ruwweg is het mogelijk daarin een drietal categorieën te onderscheiden.

In de eerste plaats zijn daar de kaarten die gemaakt zijn als illustraties voor kronieken. Meestentijds geven deze prachtige gravures, voorzover zij puur als impressie van een beleg dienen, geen actuele informatie over de toestand rondom het beleg. In het algemeen gebruikt men voor de informatie over de belegerde stad een bekende plattegrond (bij voorbeeld die van Braun en Hogenberg) en vult men die aan met een cliché-matige weergave van een leger. In het geval van Groningen gaat het hier om een serie kaarten, waarin - om tot een overzichtelijk geheel te komen - de afstand tussen het legerkamp





3. Het beleg van Groningen, mei 1594, uit het stedenboek van Braun en Hogenberg (Gemeentearchief, Groningen).

en de stad geheel is weggelaten. In deze categorie behoort ook afbeelding 3, de belegering van Groningen volgens Hogenberg⁷. Afgezien van het feit dat de datering de voorgestelde situatie niet rechtvaardigt zijn andere in het oog lopende fouten: het provianderingskanaal aan de westkant van de stad, dat in werkelijkheid aan de oostkant gelegen was; het ontbreken van de zogenaamde „Schuitenschuiversschans” aan de zuidoostzijde van de stad, waarin het Spaanse garnizoen was gelegerd en de plaats van de diverse regimenten in het legerkamp.

Een tweede categorie kaarten geeft de belegering exact, maar gestileerd en formeel weer. Een voorbeeld hiervan is afbeelding 4, een gravure door B. Dolendo in de kroniek van Jan Orlers en Hendrik van Haesten uit 1610.⁸

In het overzicht van de belegering is de verhouding tussen de stad en het legerkamp correct weergegeven, evenals de stad, de inrichting van het legerkamp, de situatie rond de loopgraven en overige belegeringswerken. Bij het opstellen van deze kaart zal zonder meer gebruik gemaakt zijn van getekende kaarten uit de tijd van het beleg.

En daarmee zijn we aangeland bij een derde categorie kaarten: de getekende, zo nauwkeurig mogelijke schetskaarten van het beleg.

Op het eerste gezicht nauwkeurig aandoende getekende kaarten bevinden zich in de atlas van de Zuid-Nederlandse ingenieur Pierre Lepoivre (± 1610). De kaarten pretenderen de belegering van 1594 weer te geven, maar bij nadere beschouwing valt direct op, dat Lepoivre zich bediend heeft van meerdere kaarten van Groningen, zonder zelf ter plekke aanwezig te zijn geweest. Anders valt niet te verklaren hoe op de kaarten als het ware de zuidkant van de stad geprojecteerd is in de oostelijke kant, waardoor het innerlijk van de stad niet meer correspondeert met de vestingwerken rondom de stad. Kennelijk heeft Lepoivre gemeend dat in zijn atlas, die overigens prachtige belegeringskaarten uit de Zuidelijke Nederlanden bevat, een kaart van het beroemde beleg van Groningen moest worden toegevoegd.⁹

De schetskaart (afb. 1) die Bodley aan Lord Burghley deed toekomen hoort ongetwijfeld in deze categorie thuis en geeft nauwkeurige en accurate informatie over de stand van zaken tijdens het beleg van Groningen (mei-juli 1594), zoals blijkt uit een vergelijking met de geschreven bronnen. De kaart geeft ons ook de mogelijkheid de correctheid van de overige kaarten te toetsen, vooral in samenhang met de voorstudie (afb. 2) voor de aangekondigde nauwkeurigere kaart die Bodley zou laten vervaardigen. Op deze kaart zien we de zuidelijke stadswal en de tegen Groningen opgestelde batterijen en het geschut. Aan de stadzijde zien we van west naar oost de volgende vestingwerken: het oude rondeel de „Bremerbuyck”, een bolwerk, de Herepoort, nog

een bolwerk, de Oosterpoort met daarvoor het ravelijn en de mijn en vervolgens de zogenaamde Drenkelaars-toren met een voortwerk. Tenslotte zijn het meest oostelijk de contouren van de eerder genoemde Schuittenshuiversschans waar te nemen. Het hierin gelegerde Spaanse garnizoen werd door Jezuitische priesters pas in de stad gelaten toen de bevolking dreigde te capituleren voor de Staatse troepen.

Deze laatste troepen hadden de volgende offensieve middelen opgesteld: Een batterij met twee stukken (geschut), een batterij met drie stukken die op het oude rondeel gericht stonden, vijf stukken die overal op schoten, vier veld-stukken, twee kanonnen die gloeiende kogels afschoten, kanonnen die gericht op huizen in de stad schoten, zeven stukken die op de eerste juli gericht werden op de kazematten en het ravelijn en de zogenaamde „Friers battery”. Daarnaast werden nog diverse stukken geschut achter de hand gehouden indien de belegering meer tijd zou vergen.

Beschouwen we de grote kaart nogmaals nader, dan

4. Het beleg van Groningen, mei-juni 1594, uit de kroniek van J. Orlers en H. van Haestens, „Warachtighe beschrijvinghe belegheringen ende victorien. . .” (1610) (Gemeentearchief, Groningen).

valt op dat de weergave van de stad niet meer dan een impressie is van een aan de zuidkant van de stad staande observator, die frontaal voor de stad staat. Een enkel detail is wel juist, zoals de afgeknotte top van de Martinitoren (reeds sinds 1577). Verder zien we dat de regimenten die van west naar oost de stad belegeren respectievelijk Engelsen, Nederlanders en Schotten zijn. De loopgraven zijn schetsmatig weergegeven, de plaats van de batterijen redelijk nauwkeurig. Daarnaast zijn een drietal mijnen (door de belegeraars gegraven ondergrondse gangen) aangegeven bij de Bremerbuyck, Herepoort en het ravelijn voor de Oosterpoort. Ook de bodemgesteldheid heeft de aandacht van de tekenaar. In west en oost geeft hij grote moerasgebieden aan, waarmee de positie van het kamp op de hoger gelegen uitlopers van de Hondsrug duidelijk geaccentueerd is. Duidelijk weergegeven zijn ook wegen en waterwegen, voorzover van strategisch belang voor de belegeraars, alsmede de plaats waar de proviand zich bevindt. Rond het kamp van de belegeraars is een verdedigingslinie aangebracht en zijn versterkingen gemaakt. De Engelsen en Schotten bevolken de noordzijde van het kamp en meer zuidelijk zijn de Nederlanders en de „Hye Dutch”, in de omgeving van prins Maurits, ingekwar-



tierd. Het gebied tussen het kamp en de stad is door dijken in sectoren verdeeld, ongetwijfeld het gevolg van het systematisch opschuiven van het front in de richting van de zuidelijke stadsmuren van Groningen. Hoewel zo op het eerste gezicht de kaart een wat amateuristische indruk geeft, blijkt zij toch veel informatie te geven en daarmee aan haar doel te beantwoorden: Lord Burghley in het verre Londen snel en doeltreffend te informeren over de actuele toestand bij het beleg van Groningen in 1594!

¹ British Museum, Manuscript Department, *Galba D X*, f. 208.

² *Journal van Anthonis Duyck*, ed. L. Mulder, Den Haag/Arnhem, 1862, I, p. 441. W.B.S. Boeles, Dagverhaal van het beleg van Groningen in 1594, in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid de Provincie Groningen*, Groningen, 1864, I, p. 117.

³ Over het beleg van Groningen is uitvoerig gepubliceerd. Belangrijke bronnen, zie noot 2. Daarnaast als literatuur: *Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594*, red. P.J. Blok e.a., Groningen, 1894 en G. Overdiep, *De Groninger Schansekrijg, 1589-1594*, Groningen, 1970, p. 85-102.

⁴ D. Caldecott-Baird, *Huurling in de Lage Landen, 1572-1574*, Haarlem, 1977, p. 19. Burghley bezat een fraaie collectie van kaarten met daarin ook plattegronden van Nederlandse steden zoals Vlissingen, Haarlem en Bergen op Zoom. De daar te verwachten kaart van Groningen ontbreekt echter. Zie: R.A. Skelton & J. Summerson, *A description of maps and architectural drawings in the collection made by William Cecil, First Baron Burghley, now at Hatfield House*, Oxford, 1971.

⁵ Een „rondasse” of „target” was een langwerpige met plaatijzer versterkte houten schild, met een schootvrij borststuk en een vizier. Maurits en Willem Lodewijk experimenteerden rond 1594 met deze vorm van bescherming van soldaten. Zie: J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits*, Utrecht, 1934, p. 153/154.

⁶ British Museum, Manuscript Department, *Galba D X*, f. 154^{verso}.

⁷ GA Groningen, *Kaartenverzameling*, 50/2-4.

⁸ GA Groningen, *Kaartenverzameling*, 29/1-3.

⁹ Het is uiteraard onmogelijk om alle kaarten van het beleg van Groningen hier te behandelen. Daarop zal nader worden ingegaan door de conservator van de kaartenverzameling van het Gemeente-archief te Groningen, de heer W.K. van der Veen in zijn voorbereiding zijnde studie over de plattegronden van de stad Groningen. Ook de kaarten van Lepoivre zullen daar op hun merites worden beoordeeld. Zie voor Lepoivre: C. Koeman, *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland*, Alphen a/d Rijn 1983, p. 72/73.

SUMMARY

An unknown map of the siege of Groningen (1594)

The article was written as a result of a coincidental discovery in the Manuscript Department of the British Library of an unknown map of the siege of Groningen in 1594. This siege is considered to be a major break-through in the battle of the United Provinces against Spain.

The great British statesman William Cecil, Lord Burghley, a famous collector of maps, has been the thriving force behind the drawing up of this particular map as well. Nevertheless only the study for this map has remained; the official sketch cannot be found back in the existing archives of Burghley's map-collection in Hatfield House.

After surveying strategical and tactical aspects of the siege, a comparison is made between the journals of the siege and the messages sent to Britain with respect to the siege, which were found annex to the map. Apart from that a start has been made with the comparison of several maps of the siege of Groningen, which can be divided roughly in three categories. The first category contains the maps which aimed at giving merely an impression of the siege. The second category contains maps which give an accurate impression and the third category is the one in which the recently discovered map can be placed: the one which contains accurate drawn maps, which have served as a source for the maps in the two first categories. In the concluding part of the article more specific information is given about the map, discovered in the British Library.

TENTOONSTELLING 's HERTOGENBOSCH

Van 10 december 1984 t/m 1 februari 1985 is in het Provinciehuis te 's-Hertogenbosch (Brabantlaan 1) de tentoonstelling *Oud en Nieuw; Brabant in kaarten van vroeger en nu* ingericht als co-productie van Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap en de Provinciale Planologische Dienst van de Provincie Noord-Brabant.

Uitgangspunt voor deze expositie is de *Relictenkaart West Brabant*, die door de PPD Noord-Brabant is vervaardigd bij het rapport van J. Renes, Cultuur-historisch landschapsonderzoek in West-Brabant (1983) dat als uitgave van Brabants Heem in januari 1985 het licht zal zien.

Aan de hand van een aantal kaarten uit de Topografisch-Historische Atlas van het Provinciaal Genootschap worden enkele aspecten van de historisch-geografische werkelijkheid - nu relict - van Noord-Brabant in beeld gebracht.

In dit verband is ook een plaats ingeruimd voor de uiterst zeldzame zogeheten Roman-Visscher (wand)kaart van het Hertogdom Brabant uit 1661 (216 x 166 cm) die in 1983 aan de collectie van het Genootschap kon worden toegevoegd.

"In de Bokkeschuur"

Voorstraat 11-13
4161 CS HEUKELUM (bij Leerdam)
telefoon 03451 - 12186

- ANTIQUARIAAT
- ENCADREER- en RESTAURATIE-ATELIER
- IN- en VERKOOP VAN TOPOGRAFISCHE KAARTEN, PRENTEN EN BOEKEN (16e t.m. 19e eeuw)
- BEROEPS- en BEDRIJFSPRENTEN
- INTERNATIONALE ZOEKDIENT

Geopend: van 14 tot 17 uur en op afspraak.
(donderdag gesloten)

VERHUIZING TOPOGRAFISCHE DIENST

Eind oktober werd de laatste hand gelegd aan de verhuizing van de Topografische Dienst van Delft naar Emmen. Hiermee werd niet alleen het produktiebedrijf, maar ook een van de grootste kaartenverzamelingen in Nederland naar het oosten verplaatst. Voor veel mensen misschien nog niet bekend, maar net als in Delft is deze verzameling vrij toegankelijk voor het raadplegen van oude en nieuwe kaarten van binnen- en buitenland.

Bezoekadres: Bendienplein 5
7815 SM Emmen.
Postadres: Postbus 115
7800 AC Emmen.
Telefoon: 05910 - 96230 (bibliotheek/kaartenverzameling).
Openstelling: maandag - vrijdag 8.30 - 12.30
13.30 - 16.00.

Voor informatie over de verzameling en eventuele mogelijkheden van kopiëren e.d. kunt U telefonisch contact opnemen met de bibliothecaris, R. Braam, of zijn medewerker J. Super. In de afgelopen twee jaar is een deel van de oude kaartenarchieven die zich in de verzameling van de Topografische Dienst bevonden ingevolge de Archiefwet overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Omdat vanuit de historisch-kartografische literatuur regelmatig naar de verzameling van de Topografische Dienst wordt verwezen als vindplaats van dit materiaal volgt hieronder een kort overzicht van de belangrijkste onderdelen van de overdracht.

1. Hattinga, plannen van vestingen en overzichtskaarten van Noord-Brabant; m.s.
2. Ferraris, Carte de Cabinet, 1771 - 1778; m.s.
3. Topografische kaart van België schaal 1 : 25.000, opgenomen door de Militaire Verkenningen; 1815 - 1830; m.s.
4. Plannen van steden en vestingen, 17e - 19e eeuw; m.s. en gedrukt.
5. Krayenhoff, tekenstukken driehoeksmeting; m.s.
6. de Man; ontwerp Topografische kaart van Nederland en Luxemburg + bijbehorende schetsatlas; 1820 - 1825.
7. Veldminuten schaal 1 : 25.000 van de Topografische en Militaire Kaart; m.s.
8. Nettekeningen van deze veldminuten schaal 1 : 25.000 (Noord-Brabant, Limburg); m.s.
9. Nettekeningen gereduceerd naar schaal 1 : 50.000 (geheel Nederland); m.s.
10. Veldminuten van de chromo-topografische kaart schaal 1:25.000 in Bonneprojectie; m.s.
11. Chromo-topografische kaart in Bonneprojectie schaal 1 : 25.000; gedrukt.
12. Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1 : 50.000; gedrukt.
13. Topografische Atlas schaal 1 : 200.000; gedrukt.
14. Geologische kaart van Nederland; gedrukt.
15. Collectie v.d. Graaff, Zuid Afrika; m.s.
16. Een aantal oude atlanten, o.a. Nic. Visscher, J. Blaeu enz.
17. Topografische kaarten Nederlands Indië en West Indië.

Door deze overdracht is een grote hoeveelheid zeer belangrijk materiaal uit de verzameling van de Topografische Dienst verdwenen. Om de dienstverlening aan het publiek zo min mogelijk te schaden zijn van de belangrijkste kaartseries, voornamelijk de m.s. tekenstukken van de eigen kaartseries, kleurenfoto's of kleurenmicrofilms gemaakt. Van de gedrukte kaarten is één exemplaar per titel overgedragen zodat van de eigen kaartseries praktisch volledige sets bewaard konden worden, evenals de topografische kaarten van het voormalige Nederlands-Indië.

Uiteraard zijn de overgedragen kaarten ook te raadplegen in het Algemeen Rijksarchief, Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE 's-Gravenhage. Telefoon 070 - 814381 (kaartenzaal 's-middags geopend).

R. Braam

BIJVAK HISTORISCHE KARTOGRAFIE

Voor studenten uit andere faculteiten en belangstellenden.
Doel: Inleiding in de geschiedenis van de kartografie met het streven de verscheidenheid van het vak tot uitdrukking te brengen: aspecten, die reiken van de cultuurhistorie tot de landschapskunde, van de zeevaart tot de kunst.

Onderstaand programma vormt een minimumprogramma voor het bijvak Historische Kartografie; afwijking in omvang of invulling van het bijvak is mogelijk in overleg met de docent.

Het programma bestaat uit drie delen:

1. Colleges Historische Kartografie	120 s.u.
2. Excursies	35 s.u.
3. Literatuur	245 s.u.
Totaal: 400 s.u.	

Het cursusjaar bestaat uit twee blokken. Colleges worden elke donderdagmiddag gegeven, 14.00 - 17.00 uur.

Blok I (week 2 - 8), 40 sbu; Colleges in zaal 108 Trans III Oost.

Blok II (week 38-51), 80 sbu; Colleges in kaartenzaal (522) Trans II.

Blok I

Inleiding in de geschiedenis van de kartografie. Overzicht van belangrijke ontwikkelingen, zoals de karteringsgeschiedenis van Nederland, de productie van Nederlandse atlanten in de loop der eeuwen, de maritieme kartografie, de stadskartografie en de thematische kartografie.

Blok II

Nadere uitwerking en verdieping van het college uit blok I, aan de hand van de volgende onderwerpen:

- a) De Nederlandse kartografen in de 16e en 17e eeuw. Leuven en Antwerpen als centra van resp. wetenschappelijke traditie en commerciële kaartproductie in de 16e eeuw; het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandse maritieme kartografie en de opkomst en bloei van Amsterdam als centrum van de kartografie.
- b) Het aandeel van de Nederlanders in de ontwikkeling van het wereldbeeld. Bijdragen van de Nederlanders in het zoeken naar een noordelijke zeeweg naar Indië; de eerste reizen van de Nederlanders via de Kaap-route, naar de „Nieuwe Wereld” en om de wereld; Nederlandse ontdekkingsreizen in de Oost en hun invloed op het kaartbeeld; navigatie en kartografie van de VOC.
- c) De karteringsgeschiedenis van Nederland; Reconstructie van de 16e en 17e eeuwse topografie aan de hand van kaarten, topografische karteringen in de 19e eeuw en hun functie bij de landschapsconservering, nauwkeurigheid van het kaartmateriaal.

De colleges gaan vergezeld met dia's en uitgebreide tentoonstellingen van oude kaarten, atlanten, studieboeken en facsimile's uit de verzamelingen van de Universiteitsbibliotheek en het Geografisch Instituut.

Excursies naar belangrijke kaartenverzamelingen zullen deze colleges in belangrijke mate aanvullen.

Aanmelding: Prof. dr. G. Schilder, Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, Heidelberglaan 2, Transitorium II, Utrecht, 5e etage, kamer 511. Tel. 030-532051 b.g.g. tel. 030-534401.

De plattegrond van de stad Groningen door Jacob van Deventer uit omstreeks 1565 Vorming en vernietiging van een kaartbeeld, door Dr. G. Overdiep. Ca. 100 illustraties waarvan een 12-tal in kleur, o.a. de kaart van de stad Groningen door Jacob van Deventer op ware grootte. Prijs f 55,—
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn.

BESPREKINGEN



TEELING, P.S., Landmeters van de Kadastrering van Nederland. [Apeldoorn] Hoofddirectie van het Kadaster en de Openbare Registers, 1984.

Met een bewonderenswaardig doorzettingsvermogen heeft de heer Teeling gegevens over landmeters verzameld. Verschillende publikaties heeft hij reeds op zijn naam staan. Thans verraste hij ons met dit omvangrijke werk van 272 pagina's met 28 bijlagen.

In tegenstelling tot zijn *Repertorium* uit 1982, bevat deze publikatie vele gegevens, die nog niet eerder zijn gepubliceerd. Bovendien heeft Teeling niet volstaan met het geven van lijsten van landmeters en gemeenten, maar hij heeft er vlot leesbare toelichtingen bij gedaan, soms met volledige brieven en voorschriften uit de ietwat schemerige ontstaansperiode van ons huidige Kadaster. Zodoende is dit boek een „must” voor en ieder, die het kadaster ter harte gaat.

Daarom is het wel erg jammer, dat de oplage uit bezuinigingsoverwegingen - of zoals de schrijver het eufemistisch uitdrukt „... door de tijdsomstandigheden. . .” - uiterst beperkt is gehouden. De - naar ik vernam 50 - exemplaren zijn inmiddels verdeeld over de Provinciale Directies van het Kadaster, de Rijksarchieven en de „voornaamste genealogische genootschappen”.

Na een korte algemene inleiding geeft de schrijver per provincie, voorzover zijn gegevens strekken:

- 1 een beschouwing over vroegere metingen,
- 2 een beschouwing over de kadastrering,
- 3 een alfabetische lijst van kadastrale gemeenten anno 1832, met het jaartal waarin de kaarten vervaardigd werden, en de naam van de landmeter met zijn rang,
- 4 een beschouwing over de voortgang van de kadastrering, waarin drie perioden te onderscheiden zijn, t.w. onder Lodewijk Napoleon, onder de Franse overheersing en onder Willem I,
- 5 een alfabetische lijst van de landmeters met de door hen gemeten gemeenten alsmede weer het jaartal. Soms zijn hier nog enkele belangwekkende gegevens aan toegevoegd.

In enkele gevallen gaat de schrijver op onderdelen nog wat dieper in, b.v. het voorkomen van „Franse” plans, de aanwezigheid van vervallen plans en kaarten op de Rijksarchieven, en bij Noord-Brabant: voorschriften en brieven over het „Hollandse Kadaster” en de daaropvolgende periode.

Na die provinciale behandeling volgt een lexicografisch namenregister van de 410 landmeters, waarbij ook soms persoonlijke gegevens vermeld worden. Als bijlagen zijn daarna verschillende rapporten, brieven, instructies en formulieren uit deze periode opgenomen, alsmede enkele nog oudere gegevens.

Naast het vele, dat in dit boek te waarderen is, zijn er toch ook enkele opmerkingen te maken. De schrijver heeft voor de lijsten alleen gebruik gemaakt van minuutplans en verzamelkaarten. Het zou nuttig geweest zijn er bij te vermelden, dat nog meer gegevens zijn af te leiden uit de z.g. trigonometrische berekeningen en processen-verbaal van gemeente- en sectiegrensbepaling bij het Kadaster, en uit de correspondentie van de gouverneur en andere archieven bij de Rijksarchieven. Er is voor liefhebbers dus, ondanks het vele dat Teeling reeds gedaan heeft, nog wel het een en ander ter onderzoeking overgebleven.

Wanneer Teeling zijn onderzoekingen gedaan heeft is niet duidelijk. Toch is dit van belang, als hij de vermissing van enige kaarten vermeld (blz. 3). In 1978 heb ik een soortgelijk on-

derzoek ingesteld en daarbij andere aantallen geconstateerd, t.w.:

	volgens	zelf	
Friesland	Teeling	?	1978 10
Groningen	„	21	„ 23
Drente	„	10	„ 11
Overijssel	„	8	„ 4
Gelderland	„	21	„ 60
Utrecht	„	13	„ ca. 10
Noord-Holland	„	12	„ ca. 22
Zuid-Holland	„	53	„ ca. 69
Zeeland	„	12	„ 23
Noord-Brabant	„	?	„ ca. 84
Limburg	„	?	„ 10

De vermelding van de vindplaatsen van oude gegevens is helaas onvolledig; zo is niet aangegeven, waar de bijlagen vandaan komen. En evenals in zijn *Repertorium* verwijst de schrijver ook hier naar zeer oude „Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven” (VROA). Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze stukken reeds lang geïnventariseerd en onder bepaalde inventarisnummers gemakkelijk te bereiken. Teelings boek zou in waarde nog meer gestegen zijn, als hij deze nummers had vermeld.

Over details en conclusies kan m.i. soms verschillend geoordeeld worden, maar het zou te ver voeren dat alles in een boekbeoordeling op te nemen. Belangrijk is dat Teeling met dit boek een wezenlijke bijdrage heeft geleverd voor de studie van de beginperiode van ons kadaster.

E. Muller,
Bunnik

Naar aanleiding van deze bespreking, die eerder in „Geodesia” geplaatst is, wordt overwogen Teelings boek „Landmeters van de Kadastrering van Nederland” in herdruk te doen verschijnen. Om de oplage te kunnen bepalen worden belangstellenden verzocht zich schriftelijk of telefonisch aan te melden. Hoofddirectie van het Kadaster en de Openbare Registers, t.a.v. Bibliotheek, Waltersingel 1, 7314 NK Apeldoorn, tel. 055-775123, tst. 312 of 440.

Atlas Overijsselse Buitenplaatsen. Behorende bij het boek *Overijsselse Buitenplaatsen door Jhr. Dr. H.W.M. van der Wijck en Drs. J. Enklaar-Lagendijk. Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1983.*

De kaarten die bij het boek van Dr. Van der Wijck en Drs. Enklaar behoren zijn samengevoegd in een doos onder de titel *Atlas Overijsselse Buitenplaatsen*. Bij een bespreking van deze losbladige atlas dient allereerst het oogmerk dat de auteur met deze uitgave heeft gehad geciteerd te worden: „Door vergelijkend kaartonderzoek is het mogelijk de structuur en gehele opzet van de buitenplaats als landschap te leren kennen. . .” en „Juist in Nederland ligt het (echter) voor de hand op grond van cartografisch onderzoek de buitenplaatsen en landschappen in hun historische ontwikkeling te vervolgen, aangezien we dankzij de vele en beroemde kaartmakers (vooral uit de 17e eeuw) over een zo rijke kaartencollectie beschikken dat we als geen ander land in staat zijn tot ver in de 17e eeuw terug de geschiedenis van het landschap vast te leggen; in zeldzame gevallen bestaan er zelfs bruikbare kaarten uit de 16e eeuw.” Deze citaten zijn ontleend aan de inleiding op de atlas. Ter adstruatie van deze uitspraken had Dr. Van der Wijck enkele voorbeelden van kaartgebruik in zijn boek kunnen opnemen. Om vervolgens de lezer naar de kaartencollecties in de archieven te verwijzen. Dat laatste is uiteraard in de inhoudsopgave van de atlas gedaan, maar wat heeft de auteur nog meer gedaan? Hij heeft de vrijwel complete collectie oude kaarten van Overijssel naar de lezer toe gebracht. Deze atlas is aldus naar omvang en gewicht tot een veelvoud van het eigenlijke boek

geworden. Een ongewone manier van publiceren maar wel een consequente manier want de auteur zegt zelf in zijn boek: „de structuur van een buiten valt aan de hand van een grootschalige, fijn gedetailleerde kaart nauwkeurig af te lezen. . .”

Zó veel buitenplaatsen met zó veel grootschalige kaarten moest wel tot een omvangrijke atlas leiden. De enige doelmatige manier van presentatie in boekvorm van het onderwerp buitenplaatsen is voorstelling op een topografische kaart. Daarom levert de atlas allereerst 24 kaartbladen van de moderne topografische kaart: 1:25.000, in grijsdruk, met de buitenplaatsen in bruine opdruk. Vervolgens dezelfde gebieden die voorkomen op acht kaartbladen van de T.M.K. uit 1846-1853. Beide kaarten op de schaal 1:30.000 gebracht. Dan volgt er een categorie streekkaarten die uit 30 bladen bestaat en waarin we o.a. twee bladen in kleur van de kaart van Huguenin, 1820-24, aantreffen, enkele bladen van het *Frontier des IJssels en Westwolderingerland*, 1788 en vele andere bladen uit de zgn. collectie van het Genie-archief in het ARA te 's-Gravenhage. Een pak met 72 bladen bevat het gehele Overijsselse territorium van de zgn. Hottinger-kaart uit 1783.

Tenslotte is er nog een pak met 30 bladen van individuele buitenplaatsen. Te zamen 180 fraai gedrukte bladen, papierformaat 39,5 x 53,5 cm. 24 jaar nadat de verzameling topografische kaarten uit het Genie-archief voor het eerst onder mijn ogen kwam is een hartewens in vervulling gegaan: een facsimile-uitgave van de Kaart van de Linie van de IJssel, 1:14.400, de zgn. kaart van Hottinger c.s. uit 1783. Deze voor het grootste gedeelte, en van een dertigtal andere, kleinere gedeelten, werden in deze atlas opgenomen, ongetwijfeld tot grote vreugde van alle kaartgebruikers die de historische topografie van Overijssel bestuderen. Grote dankbaarheid gaat uit naar Dr. Van der Wijck en naar de uitgeverij Canaletto voor hun uitzonderlijk royale presentatie.

Auteur en uitgever en de Stichting „Nederlandse Buitenplaatsen en Historische Landschappen” kunnen via jarenlange samenwerking en na veel extra inspanning zich verzekerd weten van de sympathie van de beoefenaren van de historische kartografie. Geheel onverwachts werd hun documentatie verrijkt met een overstelpende hoeveelheid kaarten uit een nieuwe branche die bij hen nog onvoldoende bekendheid genoot.

C. Koeman

W. JAPPE ALBERTS en A.G. VAN DER STEUR, Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale Geschiedenis. Fibula-Van Dishoeck, Weesp, 1984, 2e druk, ISBN 90 228 3762 9. Prijs f 32,50.

Al vrij snel na verschijnen in 1968, raakte de *Handleiding* van Alberts en Van der Steur uitverkocht. Slechts met moeite kon men nog een exemplaar antiquarisch bemachtigen. Dat is een indicatie omtrent de vraag naar het boek en voor een uitgever een mogelijke aanwijzing voor een herdruk. Evenwel, voor naslagwerken en handleidingen kan dat laatste meestal niet zonder meer geschieden. Dergelijke boeken moeten dan geheel up to date gemaakt worden. Dit geldt zeker voor een handleiding op het gebied van de lokale en regionale geschiedenis. Een onderzoeksterrein dat in Nederland de laatste twee decennia een hoge vlucht heeft genomen. Het stemt dan ook tot vreugde dat genoemde *Handleiding*, „geheel herzien”, is herdrukt. Het boek is nu met ca. 90 pagina's tot 226 pagina's uitgebreid en van registers voorzien. De omvang van de teksten die op kaarten betrekking hebben is van 21 tot 37 pagina's gebracht. Hierover zullen we het verder hebben. Het tekstdeel over kaarten is in het boek in tweeën gedeeld: een overzicht van de belangrijkste (soorten) kaarten en hun vindplaatsen en een aanzienlijk korter stuk over het werken met oude kaarten. De auteurs hebben deze onderdelen in de tweede druk uitgebreid (met specialistische hulp), herschreven en van een nieuwe opzet voorzien, vanwege het sterk toegenomen wetenschappelijk kaartonderzoek en vanwege de grote populariteit van kaarten onder (amateur)historici.

Het omvangrijke onderdeel over de verschillende kaarten en hun vindplaatsen is terecht sterk herzien. Het vergelijkbare hoofdstuk uit de eerste druk was niet erg duidelijk en onlogisch van opzet. Dit is nu aanmerkelijk verbeterd, en aangevuld met de meest recente literatuur. Uitgebreid worden de moderne hulpmiddelen besproken waarmee relevant kaartmateriaal kan worden gevonden. Met, terecht ook, veel aandacht voor 19e-eeuwse kaarten, die immers goed en gemakkelijk bij lokaal en regionaal onderzoek kunnen worden betrokken. Het is eveneens goed dat er, naast de grote voordelen, ook ampel wordt gewezen op de beperkingen die er kleven aan het gebruik van alleen de standaardwerken van Donkersloot-de Vrij en Koeman. Immers die werken zullen in de praktijk meestal het eerst worden geraadpleegd.

Voor wat Zuid- en Oost-Nederland betreft had er misschien nog op kaartbewaarplassen in België (KB Brussel!) en West-Duitsland gewezen mogen worden. Voor de gehele Nederlanden komen de rijke maar moeilijk toegankelijke Spaanse archieven nog in aanmerking.

De indeling van het oude kaartmateriaal is er veel op vooruit gegaan, maar strikt genomen staan de Bodemkaart, de Historische Kaarten en de Atlas van Nederland (waarom daarvan niet de nieuwe editie vermeld?) in die opsomming niet op hun plaats. Dat geldt ook voor de onder „Stadsplattegronden” genoemde Historische Stedenatlas van Nederland, die een geheel andere functie heeft dan een facsimilemap.

Jammer genoeg is de paragraaf „Het werken met oude kaarten” losgekoppeld van de rest. De belangrijke opmerkingen over kaartanalyse zullen nu misschien minder snel worden geraadpleegd. Immers aan de hand daarvan moet de onderzoeker beoordelen of een kaart historisch bewijsmateriaal bevat, en zo ja of de kaart betrouwbaar is. Vooral op dit gebied liggen voor de (amateur)historicus de meeste moeilijkheden. Vooral daarom is het jammer dat deze paragraaf, in tegenstelling tot wat de auteurs beweren, t.o.v. 1968 niet of nauwelijks is veranderd. Nog steeds lopen er twee zaken door elkaar heen: het werken met oude kaarten en het maken van moderne werkkaarten. Het begin van de paragraaf wekt de suggestie alsof de historische informatie direct van de kaarten afgelezen kan worden. De methoden om dat te beoordelen worden echter pas aan het einde - „tot slot nog iets” - zeer summier aangestipt. Hier had juist een goed handvat geboden moeten worden en hadden de artikelen van Harley en Koeman in *Imago Mundi* van 1968 kunnen worden gebruikt. Het nu genoemde artikel kan weinig uitkomst bieden. Er had gehamerd moeten worden op het belang van het doel waarvoor de kaart was vervaardigd om de betrouwbaarheid te weten te komen. Eveneens zouden sterke waarschuwingen op hun plaats zijn geweest over de onbetrouwbaarheid van vele plattegronden en historieprenten in bv. Braun en Hogenberg, Guicciardini en Blaeu, die nog steeds vaak als direct bruikbare kaarten worden beschouwd. De nieuw toegevoegde opmerking dat afbeeldingen van gebouwen op kaarten meestal „redelijk natuurgetroou” zijn (p. 173), is in zijn algemeenheid onjuist. Het betreft meestal standaardtyperingen.

Moge de herziening van de paragraaf over het werken met oude kaarten zijn tegengevallen, al met al mogen we blij zijn dat de handige en informatierijke *Handleiding* weer voor een ieder bereikbaar is. Bij het zoeken naar oude kaarten een goede hulp, minder bij de analyse van diezelfde kaarten.

P.J. Margry





— *The A.E. Nordenskiöld Collection in the Helsinki University Library*. Annotated catalogue of maps made up to 1800. Vol. 3, Books containing maps. Loose maps. Addenda to Vols. 1-2. Helsinki: Helsinki University Library, 1984. ISBN 951-45-1705-9.

ANDELA, G., De historische stadsplattegrond, spiegel van wens en werkelijkheid. In: *Wonen / TABK* jan./1 (1984) blz. 5-6.

BOCKSTAELE, P., Het oudst bekende, gedrukte Nederlandse meetskundeboek: *Die waerachtige const der geometrien* (1513). In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 7 (1984) blz. 79-92.

— *Curiosity, intelligence and fantasy / Cartographical exchange between Japan and the West during the Tokugawa period*. Tekst K. Zandvloed. Kōbe: Kōbe City Museum, 1984. Catalogus bij de tentoonstelling, 21 juli-19 augustus 1984.

DANSIK, D. van, J. DE GRAAF en E. TAVERNE, Parijs, een kritische regio. In: *Wonen / TABK* juni / 10-11 (1984) blz. 15-59.

Case-study gericht op het ontwikkelen van een model voor de studie van de plannings-geschiedenis (in Nederland). Belangrijk methodologisch artikel, ook wat betreft de aanwending van kaarten en tekeningen bij de analyse van de geschiedenis van de planologie.

HERWIJNEN, G. van, Historische stedenatlas van Nederland, probleemstelling, doel en werkwijze. In: *Ad fontes*. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1984. blz. 455-459.

JAPPE ALBERTS, W., A.G. VAN DER STEUR, *Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis*. 2e druk. Weesp: Fibula-Van Dishoeck, 1984. f 32,50. ISBN 90 228 3762 9.

Zie bespreking in dit nummer.

JÜGELT, Karl-Heinz, Der Rostocker Grosse Atlas. In: *Almanach für Kunst und Kultur im Ostseebereich* 7 (1984) blz. 29-35.

Zeer informatief artikel naar aanleiding van het voltooiën van de restauratie van de in de Universitätsbibliothek Rostock berustende reuzenatlas die in 1664 te Amsterdam vervaardigd werd.

KROGT, Peter van der, *Old globes in the Netherlands. A catalogue of terrestrial and celestial globes made prior to 1850 and preserved in Dutch collections*. Utrecht: HES, 1984. 290 blz. Ill. in kl. en z/w. f 75,—. ISBN 90 6194 234 9.

LIEVAART, W.L., J. MEIJER en P. RATSMA, *Kaarten en kaartmakers van Rotterdam*. Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst, 1984. 52 blz. Ill.

Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling met drie opstellen, nl. Kaarten en kaartmakers uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw (P. Ratsma), Honderd jaar Kartografie Gemeentewerken (W.L. Lievaart) en De kartografie in Rotterdam in de periode 1975-1984 (J. Meijer).

MEURER, Peter H., *Das Festungsbuch des Nicholas Person. Wichtige Festungen Europas Ende des 17. Jahrhunderts*. Bad

Neustadt a.d. Saale: Dietrich Pfahler, 1984. 248 blz., 107 Reprod. Met Kommentar, 32 blz., 7 afb. DM 78,—. ISBN 3 922923 29 1.

MEURER, Peter H., Die Kurköln-Karte des Cornelius Adgerus (1583). In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* Jahrgang 48 (1984) blz. 123-137.

De landmeter C. Adgerus (ca. 1520-ca. 1600) uit Leeuwarden woonde vanaf 1580 enige jaren in Keulen. In 1583 publiceerde hij een door Frans Hogenberg gegraveerde kaart van het aartsbisdom Keulen, die op eigen terreinopnamen gebaseerd is. In 1584 vervaardigde Adgerus (kort voor zijn terugkeer naar Leeuwarden) een niet bewaard gebleven plattegrond van de vesting Keulen.

PARANAVITANA, K.D., *An inventory of Sri Lanka maps in the General State Archives in The Netherlands*. Colombo: The Ministry of Plan Implementation, 1984. 52 blz., ill., m. index.

SCHILDER, G., Het Nederlandse beeld van Nieuwe-Holland in de 17e en vroege 18e eeuw. In: *Kartografisch Tijdschrift* X (1984) 3, blz. 13-23.

SCHILDER, Günter, *The Southland Explored. The voyage by Willem Hesselsz. de Vlamingh in 1696-97*, with the coastal profiles and a chart of Western Australia in full-size colour reproduction. Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1984. f 215,—.

SNYDER, George S., *Oude Hemelkaarten. Hoogtepunten uit tien eeuwen cartografie*. Amsterdam: Becht, 1984. f 125,—. ISBN 90 230 0563 5.

Oorspronkelijke titel: *Maps of the Heavens*.

SIJMONS, A.H., *De produktie van kaarten en atlassen in facsimile in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. In: *Kartografisch Tijdschrift* X (1984) 3, blz. 24-25.

WERNER, Jan W.H., De „Atlas der Nederlanden” en Otters' „Atlas Maior” in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. De 18e eeuwse topografie van Nederland in twee verzamelaarsatlassen. In: *Historische Geografie in Meervoud*, historisch-geografische opstellen aangeboden aan prof.dr. M.W. Heslinga. Utrecht: Matrijs, 1984. Blz. 199-216.

Een verkorte weergave van dit artikel is te vinden in de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling (Universiteitsbibliotheek, 12 november t/m 19 december 1984).

Geschiedenis van de kartografie van Nederland

Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden.

Dit boek behandelt de geschiedenis van de kartografie van Nederland vanaf de Middeleeuwen tot het midden van deze eeuw. Prof. Dr. Ir. C. Koe-man, oud-hoogleraar in de kartografie aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, maakt in dit standaardwerk gebruik van de colleges geschiedenis van de kartografie van Nederland die hij van 1957 - 1981 heeft gegeven.

Omvang 302 pagina's, 106 illustraties, waarvan 20 in kleur, gedrukt op 115 grams houtvrij mat papier, gebonden in linnen band met stofomslag in 4 kleuren.

Prijs f 120,—

Uitgeverij Canaletto

Postbus 68 2400 AB Alphen a/d Rijn

INHOUD CAERT-THRESOOR 3e JAARGANG 1984

Artikelen en korte bijdragen

BOSMA, H., Het licht der zeevaart	72
DEYS, H.P., Waghenaer-dag te Enkhuizen	63
HAMELEERS, M., Het vervaardigen van bladwijzers van oude atlanten	45
HAUBOURDIN, R.M., Verslag van de conferentie „Kleio à la Carte”	9
HOEK, C., De datering van de „Kaart van de Drie Schieën”	50
HUUSSEN Jr., A.H., De datering van oude kaarten ten behoeve van architectuurgeschiedenis	10
KALKWIEK, K., Het middeleeuwse wereldbeeld IV: Reizen naar Azië	38
KOEMAN, C., Oude kaarten als bron voor de geschiedwetenschap	18
KROGT, P. van der, Nederlandse editie van Crome's produktenkaart van Europa uit 1783	25
MARGRY, P.J., Drie proceskaarten (Geertruidenberg versus Standhazen) uit 1448	27
MEURER, P.H., Gerhard Stempel, Georg Braun en het „Itinerarium Belgicum” (Keulen 1587)	3
SCHILDER, G., In Memoriam Marcel Destombes	2
VRIES, D. de, Een bijzonder kaartblad van Mercator	49
WESTRA, F., Een onbekende kaart van het beleg van Groningen (1594)	66

Besprekingen

Atlas Overijsselse Buitenplaatsen (Alphen aan den Rijn, 1983), door C. Koeman	73
Congres „De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid”, door K. Zandvliet	15
DONKERSLOOT-DE VRIJ, M., De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839 (Utrecht/Maarssen, 1983), door E. Muller	15



MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

DUNCKER, R. en H. WEISS, Het Hertogdom Brabant in kaart en prent (Tielt/Bussum, 1983) door I. Kuyser	53
GITTENBERGER, F. en H. WEISS, Zeeland in oude kaarten (Tielt/Bussum, 1983), door P.W. Sijnke	34
JAPPE ALBERTS, W. en A.G. VAN DER STEUR, Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis (Weesp, 1984), door P.J. Margry	74
De kaart van Egbert Haubois. Spiegel van wens en werkelijkheid (Groningen/Alphen aan den Rijn, 1983), door P. Ratsma	14
KOEMAN, C., Langs papieren wegen. Momenten uit de geschiedenis van de wegenkaarten van Nederland (Utrecht, 1982), door C.H. de Voogd	16
MARGRY, P.J., Kaartmateriaal als historische bron (in Skript, historisch tijdschrift 5, 1983), door K. Zandvliet	15
PUTMAN, R., Oude scheepkaarten en hun makers (Amsterdam, 1983), door F.W.J. Scholten	53
TEELING, P.S., Landmeters van de kadastrering van Nederland (Apeldoorn, 1984), door E. Muller	73
VEEN, W.K. van der, Egbert Haubois. Bijdrage tot de kennis van leven en bedrijf van een zeventiende-eeuwse ingenieur en kaartmaker in Groningerland (Alphen aan den Rijn, 1982), door M. Donkersloot-de Vrij	14
VRIES, D. de, Beemsterlants Caerten. Een beredeneerde lijst van oude gedrukte kaarten (Alphen aan den Rijn, 1983), door C. Koeman	35
VRIES, D. de, Nieuwe Caert van Friesland, 1739 (Alphen aan den Rijn, 1983), door B.H. de Vries	34

Rubrieken

Brieven	54
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	16, 35, 55, 75
Redactioneel	1, 37, 57
Tentoonstellingen	13, 24, 26, 65, 71, 76

Diversen

IVth Scientific Instrument Symposium	9
P.A. Tiele Academie	9
Waghenaer-dag Enkhuizen	17
Promotie Claire Lemoine-Isabeau	33
Variante der Nederland-Karte von Matthias Zündt	62
11th International Conference on the History of Cartography	65
Bijvak historische Cartografie	72
Verhuizing Topografische Dienst	72

TENTOONSTELLING ATLAS VAN STOLK

Kaartenspel, ca. 1600-1980 is de naam van de expositie die van 26 september 1984 t/m 27 januari 1985 te zien is in de „Atlas van Stolk”, Aelbrechtskolk 12, Rotterdam Delfshaven (tel. 010-767433).

Deze tentoonstelling omvat landkaarten, zinneprenten, spotprenten, politieke tekeningen, prentbriefkaarten en affiches uit eigen collectie. De titel *Kaartenspel* duidt op een oneigenlijk gebruik van het kaartbeeld.

Her spel-element uit zich bijvoorbeeld in een als bordenspel ingerichte kaart van Nederland, of in taferelen waarin dobbelstenen beslissen over het lot van een vesting of werelddeel. Op een van de affiches is een woordspeling gebruikt om de Markerwaard als toekomstig stukje geïndustrialiseerde randstad van de kaart te wensen.

Over het algemeen zijn om een bepaald effect te bereiken niet-kartografische elementen in een kartografische samenhang geplaatst en omgekeerd. Spel sluit hierbij ernst niet uit.

Catalogus: Atlas van Stolk, no. 26.

ANTIQUARIAAT

FORUM

Oude Gracht 206
3511 NR Utrecht
Tel. 030 – 316977



Oude, zeldzame boeken. Atlassen.
Oude prenten en kaarten.

Catalogi op aanvraag – Gratis zoekdienst.

Leverbaar:

M. DONKERSLOOT-DE VRIJ. De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839. Een heruitgave op ware grootte en in kleur, met een toelichting. 1983. 4to. Paperback. Met illustr. 39 p. f 39.75

Dit jaar zullen verschijnen:

H.A.M. VAN DER HEYDEN. The oldest maps of the Netherlands. Cartography of the XVII Provinces in the 16th Century. 1984. Rijk geïllustreerd.

P.C.J. VAN DER KROGT. Old Globes in the Netherlands. 1984. Rijk geïllustreerd. Ca. 200 p.

H&S

Uitgevers B.V.
Postbus 129
3500 AC Utrecht. Tel. 030 – 316977

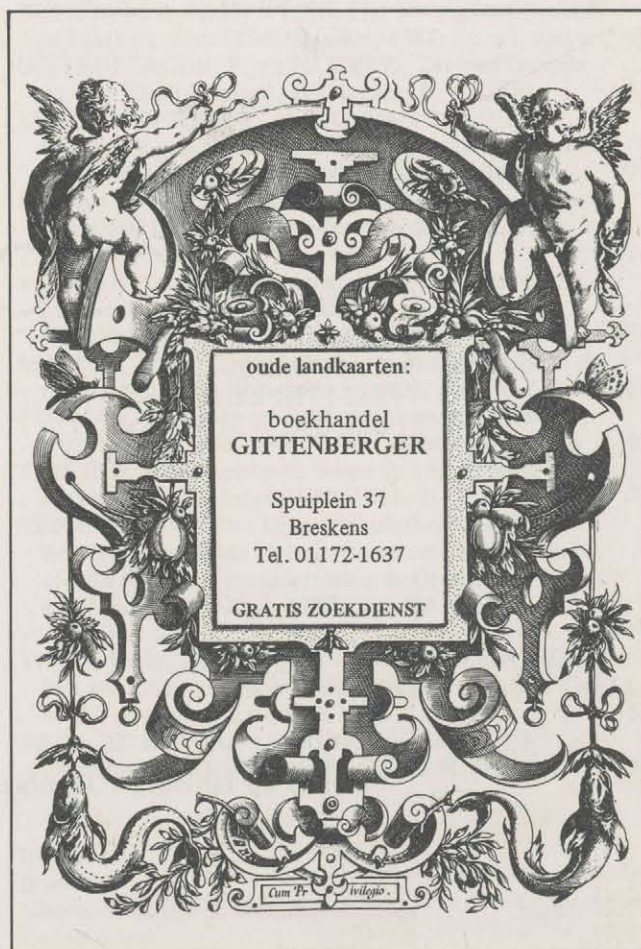
Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus 1984-1985 gratis op aanvraag.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476



Old and Rare maps. West Indiana



Nog leverbaar:

KOEMAN, C. *Atlantes Neerlandici*. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases, and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Amsterdam, 1967-72. 5 delen. 32 × 24,5 cm. Met illustraties en uitgebreide index. Linnen.
 ISBN 90 221 1065 6 Dfl. 1215,—

KOEMAN, C. Bibliography of printed maps of Suriname 1671-1971. Amsterdam, 1973. 23 × 20,5 cm. 156 pp. Gebrocheerd.
 ISBN 90 221 1256 X Dfl. 55,—

KOEMAN, C. Johan Blaeu and his 'Grand Atlas'. Amsterdam 1970. 23 × 15,5 cm. 104 pp. Geïllustreerd. Gekartonneerd.
 ISBN 90 221 1080 X Dfl. 12,40

KOEMAN, C. *Weg van de kaart*. Een beschouwing over de kaart van de weg, gevolgd door een toespraak bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar in de kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 oktober 1981. Amsterdam 1981. 22 × 15 cm. 33 pp. Geïllustreerd. Gebrocheerd.
 ISBN 90 6072 139 X Dfl. 10,—

Alle prijzen excl. 4% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:



NICO ISRAEL
Keizersgracht 526
1017 EK AMSTERDAM
Tel.: (020) - 22 22 55.